

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞI
KLASSİK TÜRK ƏNƏNƏLƏRİ KONTEKSTİNDƏ**

İxtisas: 5716.01 – Azərbaycan ədəbiyyatı
Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Əzizağa Bayram oğlu Nəcəfov**

Elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2023

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun "Ortaq başlanğıc və İntibah dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı" və "Nizamişünaslıq" şöbələrində yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi:

AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor
Nüşabə Həmid qızı Arash

Rəsmi opponətlər:

AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor
Möhsün Zellabdin oğlu Nağısoylu

Filologiya elmləri doktoru, dosent
Fəridə Əhəd qızı Əzizova

Filologiya elmləri doktoru, dosent
Fərman Yunis oğlu Xəlilov

Filologiya elmləri doktoru, dosent
Laləzar İkrəm qızı Əlizadə

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən
ED-1.05 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının
sədri:

AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor
İsa Əkbər oğlu Həbibbəyli

Dissertasiya şurasının
katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
İsmixan Məhəmməd oğlu Osmanlı

Elmi seminarın
sədri:

filologiya elmləri doktoru, dosent
Baba Maqsud oğlu Babayev

DİSSERTASIYA İŞİNİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Müsəlman İntibahının görkəmli nümayəndəsi, XII əsr Azərbaycan poeziya məktəbinin ən uca zirvəsini fəth etmiş, həm vətənində, həm də ondan kənarda sevilən qüdrətli sənətkar Nizami Gəncəvinin yüksək sənət meyarlarına əsaslanan yaradıcılığı, əsərlərinin ideya və mövzu xüsusiyyətləri, həyatı, mühiti və şəxsiyyəti dünya şərqşünaslarının daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu gün də İslam Şərqində olduğu kimi Qərbi Avropa ölkələrində də Nizamiyə böyük maraq var. Bu da ilk növbədə onun əsərlərinin ümumbəşəri əhəmiyyət kəsb etməsindən, zamanın fəvqündə dura bilməsindən və yaradıcılığında humanizm, demokratizm ideyalarını təbliğ etməsindən irəli gəlir. Lakin təəssüf ki, zaman-zaman bu tədqiqatlar arasında şairin milli mənsubiyyəti ilə bağlı kökündən yanlış, siyasi konyunkturaya tabe konsepsiyalar üzərində qurulmuş, elmlikdən uzaq işlər də yer alır.

Belə yanlışlıqlara, qərəzli tədqiqatlara cavab vermək, Nizaminin milli mənsubiyyəti, onun xalqına, milli adət-ənənələrimizlə, folklor və məişətimizlə bağlılığını bir daha elmi əsaslarla, ilkin mənbələrə və birbaşa şairin əsərlərinə istinadən ortaya qoymaq baxımından “Nizami Gəncəvi yaradıcılığı klassik türk ənənələri kontekstində” dissertasiya işi **aktualdır**.

Çünki Azərbaycan nizamişünaslığında Nizaminin türklüyü və türklüyə münasibəti probleminin tədqiqini xronoloji-tarixi ardıcılıqla nəzərdən keçirdikdə bu sahədə əldə olunan mühüm nailiyyətlərlə yanaşı, mövcud boşluqların da olduğunu görürük. Belə ki, Nizami yaradıcılığında Azərbaycan-türk mədəniyyətinin bədii təəcəssümü bu vaxta qədər konkret monoqrafik araşdırmanın mövzusu olmamış, Nizami irsi xüsusi olaraq klassik türk ənənələri kontekstində kompleks tədqiqata cəlb edilməmişdir.

Nizamini tədqiq edən Yuri Marr, Yan Ripka, Çarlz Riyö, M.V.Makdonald, Aqafangel Krımski, Yevgeni Bertels kimi bir çox görkəmli Avropa-rus, Səid Nəfisi, Əbdünnəim Məhəmməd Həsəneyn, Həsən Rəşidi kimi tanınmış Şərq alimləri şairin milli mənsubiyyəti məsələsinə toxunmuş, onun Gəncədən olduğunu,

mənşəyi etibarilə Azərbaycan türklərinə mənsubiyyətini təsdiqləmişlər¹.

Azərbaycan nizamışünaslığında isə Nizami əsərlərində xalq yaradıcılığının, milli mədəniyyətimizin izləri, bəzi obrazların milli mənsubiyyəti baxımından türk etnosuna bağlılığı və s. kimi dissertasiya işinin mövzusu ilə əlaqədar məsələlər geniş araşdırılmışdır.

Nizami irsinin ümumtürk, həmçinin Azərbaycan qaynaqlarına bağlılığı və onun türk xalqlarının ədəbiyyatına təsirini öyrənən Mikayıl Rəfili, Həmid Araslı, Məmməd Ələkbərov, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Mübariz Əlizadə, Mir Cəlal kimi tanınmış tədqiqatçılarımız bu məsələyə münasibət bildirərkən ötən əsrin 30-cu illərində Avropa və rus ədəbiyyatşünaslığında Nizami də daxil olmaqla fars dilində yazan şairlərimizi öz milli kökündən ayırmaq cəhdləri ilə tez-tez qarşılaşdıqlarını nəzərə çatdırmış, bunun üçün də Azərbaycan nizamışünaslığı qarşısında ilk növbədə Nizami, onun milli mənsubiyyəti və yaradıcılığı ilə bağlı bəzi kökündən yanlış mülahizələri rədd etmək, Nizaminin Qumdan olması haqqındakı uydurmanı təkzib edib, şairin elmi tərcümeyi-halını yaratmaq kimi ciddi problemlər durduğunu xüsusi qeyd etmiş, şairin soykökü ilə bağlı təəssübkeş İran alimlərinin əsərləri və Avropa ədəbiyyatşünaslığından gələn yanlış konsepsiyalardan yaxa qurtarmağın o qədər də asan olmadığını bildirmişlər².

¹ Charles, R. Catalogue of the Persian manuscripts in the British museum // – London: British Museum, – 1881. № 2, – 877 p.; Бертельс, Е. Великий Азербайджанский поэт Низами, Баку: АЗФАН, – 1940. – 147 с.; Крымский, А. Низами и его изучение, Баку: Азербайджан ССР АН, – 1947. – 192 с.; McDonald, M.V. The religious and social views Nizami of Genjen // – Iran: Journal of the British Institute of Persian Studies, 1963. Volume I, – pp. 97-101.; Рypka, J. Poets and prose writers of the late saljuq and mongol periods // – Cambridge: The Cambridge history of Iran, 1968. № 5, – pp. 550-625.; Мapp, Ю.Н. Избранное: [2 томах] Литературные впечатления / Сост., прим., подг. текста Т.Л. Николовской. – Москва: Гилея, – т. I. – 1995. – 472 с.;

دیوان قصاید و غزلیات نظامی گنجوی (بکوشش استاد سعید نفیسی)، طهران، انتشارات فروغی، ۱۳۶۲، ص. ۳۹۳، ۶.

² Rəfili, M. Nizami: həyat və yaradıcılığı, Bakı: Az SSRYİ, – 1939. – 107 s.; Araslı, H. Şairin həyatı, Bakı: Uşaqgəncnəşr, – 1940. – 115 s.; Araslı, H. Nizami və vətən, Bakı: EA AzF, – 1942. – 26 s.; Ələkbərov, M. Nizami Gəncəvi və

Azadə Rüstəmov, Məmməd Cəfər Cəfərov, Nüşabə Araslı, Rüstəm Əliyev, Tağı Xalisbəyli, Sədnik Paşayev, Çingiz Sasani və başqa Azərbaycan nizamışünasları ötən əsrin 80-90-cı illərində sələflərinin qazandıqları misilsiz nailiyyətlərə söykənərək şairin Azərbaycana bağlılığını və yaradıcılığının başlıca yönümü ilə milli kökdən qidalandığını, doğma ənənələrdən ayrılmazlığını elmi dəlillərlə qəti sübuta yetirmişlər³. XXI əsrin ilk illərindən başlayaraq problemə yeni məfkurə işığında yanaşan Teymur Kərimli, Xədicə İsgəndərli kimi Azərbaycan alimləri də mövcud ənənəni uğurla inkişaf etdirmiş, Nizaminin əsərlərini ümumtürk ədəbiyyatı, adət-ənənələri, folkloru kontekstində şərh edib, onun milli və ədəbi kimliyi etibarilə türklüyünü sübut edən yeni faktları ortaya qoymuşlar⁴.

2011-ci ildə dahi şairin anadan olmasının 870, 2021-ci ildə 880 illik yubileyləri münasibəti ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidentni tərəfindən imzalanmış müvafiq sərəncamlardan sonra

Azərbaycan xalq yaradıcılığı / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis., Bakı, 1947. – 136 s.; Resulzadə, M.E. Azərbaycan kultür gelenekleri, Ankara: Sipahi Matbaası, – 1949. – 30 s.; Resulzadə, M.E. Azərbaycan şairi Nizami, Ankara: Milli Egitim Basımevi, – 1951. – 498 s.; Пашаев, М.Дж., Ализаде М.М. Великий азербайджанский поэт и мыслитель Низами Гянджеви // – Баку: Литературный Азербайджан, – 1953. №4, – с. 73-78.

³ Rüstəmov, A. Nizami Gəncəvi (Həyatı və sənəti), Bakı: Elm, – 1979. – 209 s.; Rüstəmov, A. Nizami Gəncəvi, Bakı: Elm, – 1980. – 76 s.; Araslı, N. Nizami və türk ədəbiyyatı, Bakı: Elm, – 1980. – 206 s.; Xəlilov, P. Nizami Leylisinin milli mənsubiyyəti, Bakı: Azərbaycan, – 1982. № 5, – s. 145-151.; Cəfərov, M.C. Nizaminin fikir dünyası, Bakı: Yazıçı, – 1982. – 201 s.; Paşayev, S. Nizami və xalq əfsanələri, Bakı: Gənclik, – 1983. – 128 s.; Sasanian, Ç. Nizaminin “Leyli və Məcnun” poeması, Bakı: Elm, – 1985. – 124 s.; Алиев, Р. Поэма о бессмертной любви, Баку: Язычы, – 1991. – 184 с.; Əlizadə, M.M. Şirin surəti: yalanlar, həqiqətlər // Ədəbiyyat qəzeti. – 1992, 24 yanvar. – s. 5.; Xalisbəyli, T. Nizami Gəncəvi və Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı (“Yeddi peykər” əsəri üzrə), Bakı: API, – 1988. – 88 s.; Xalisbəyli, T. Nizami Gəncəvi və Azərbaycan folkloru (“İskəndərnamə” dastanı üzrə), Bakı: API, – 1990. – 120 s.; Xalisbəyli, T. Nizami Gəncəvi və Azərbaycan qaynaqları, Bakı: Azərənşr, – 1991. – 296 s.

⁴ Kərimli, T. Nizami və tarix, Bakı: Elm, – 2002. – 244 s.; Araslı, N. Nizaminin poetikası (Ədəbi qaynaqlar və bədii təsvir vasitələri), Bakı: Elm, – 2004. – 454 s.; İsgəndərli, X. Nizami və türklük: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. / – Bakı, 2006. – 23 s.

nizamişünaslığın müxtəlif problemləri ilə yanaşı, Nizaminin türklüyü və türklüyə münasibəti məsələsi də Xəlil Yusifli, Seyfəddin Rzasoy, İsa Həbibbəyli, Zəhra Allahverdiyeva kimi ədəbiyyatşünasların əsas araşdırma predmetinə çevrilmiş, yenidən tədqiqat müstəvisinə çıxarılmışdır. Qeyd etməliyik ki, belə tədqiqat işləri əksər hallarda Nizami Gəncəvini milli zəmindən ayırmağa cəhd edən bədxahlarımıza cavab xarakteri daşımış, yaxud “Xəmsə”nin ayrı-ayrı poemalarının ön sözləri kimi yazılmışdır⁵. Son dövrlərdə nizamişünaslığın nailiyyətləri sırasında “Nizami Gəncəvi: həyat və yaradıcılığı” kollektiv monoqrafiyasını qeyd etmək lazımdır ki, bu kitabın ayrı-ayrı fəsillərində müəlliflər birbaşa şairin yaradıcılığına istinadən onun türklüyünü, türklüyə müsbət münasibətini və əsərlərinin türk qaynaqlarını ortaya qoymağa müvəffəq olmuşlar⁶.

Bununla belə, klassik Şərq poeziyasına, şairin irsinə yaxşı bələd olmayan bəzi hazırlıqsız əcnəbi tədqiqatçıların bu sahədə kökündən yanlış, artıq tutarlı dəlillərlə təkzib edilmiş, ənənədən gələn uydurma qənaətləri hələ də təkrarladıkları özünü

⁵ Araslı, N. Nizaminin “Xosrov və Şirin” poemasının türk qaynaqları // Nizamişünaslıq - 870, Bakı: Elm, – 2012. № 2, – s. 24-30.; Yusifli, X. Nizaminin etnik mənsubiyyəti: həqiqət və uydurmalar // Ədəbiyyat. – 2012, 22 sentyabr. – s. 1-2.; Yusifli, X. Səkkiz yüz ilin qaynaqları Nizami haqqında // – Gəncə: Nizamişünaslıq, (Elmi əsərlər). – 2012. №2, – s. 13-23.; Allahverdiyeva, Z. Orta əsrlər “Xəmsə” poetik üslubunda türk sözləri, Bakı: Elm və təhsil, – 2012. – 156 s.; Mehdiyeva, Ş. Nizami yaradıcılığında qadın şəxsiyyəti konsepsiyası: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. / – Naxçıvan, – 2012. – 23 s.; Rzasoy, S. Nizami türklüyü / Türkünstan. – 2013, 8-14 dekabr. – s. 6.; Rzasoy, S. Nizami Gəncəvinin milli və ədəbi kimliyi haqqında. “Nizami Gəncəvi və folklor” toplusu, Bakı: Nurlan, – 2013. – 214 s.; Həbibbəyli, İ. Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi / Nizami Gəncəvi Sirlər xəzinəsi, Bakı: Şərq-Qərb, – 2017. – 262 s.; Hacıyeva, V. Nizami Gəncəvinin türk qavramına münasibəti (“Xosrov və Şirin” mənzuməsinin onomastik lüğətinin təhlili əsasında) // Материалы III форума гуманитарных наук “Большая степь”, – Астана: «Ғылым баспасы» ЖШС, – 18 июль, – 2018, – s. 328-349.; Kərimli, T. Ərəb paltarlı türkün talesizliyi // Nizami Gəncəvi. “Leyli və Məcnun”, Bakı: Şərq-Qərb, – 2018. – 352 s.; Hacı, S. Nizami Gəncəvi: “Türklüyüm məsnəvilərimdir” // Kredo. – 2018, 1 noyabr. – s. 3; 5; 9.; Həbibbəyli İ.Ə. Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi (Azərbaycan, türk, ingilis, rus, alman, Çin, polyak, Ukrayna və bolqar dillərində) / Bakı: – Elm, – 2021. – 440 s.

⁶ Nizami Gəncəvi: həyatı və yaradıcılığı. Sənətkarın elmi pasportu – 25 (Kollektiv) / – Bakı: Elm, 2021, - 984 s.

göstərməkdədir. Bu baxımdan Nizami Gəncəvinin irsinin klassik türk ənənələri kontekstində öyrənilməsi şairi milli zəmindən ayırmağa cəhd edənlərə tutarlı cavab vermək, onlarla mübarizədə yeni faktlar, istinad mənbələri aşkarlamaq yönündən də əhəmiyyətliyədir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiya işinin obyektı Nizami Gəncəvinin ədəbi irsi, xüsusən də “Xəmsə”yə daxil olan poemalar, predmeti isə türk mədəniyyətinin, adət-ənənələrinin şairin əsərlərindəki bədii təcəssümü, türk xalqlarının şifahi və yazılı ədəbiyyatı ilə Nizami yaradıcılığının mövzu və ideya, məzmun və sənətkarlıq baxımından əlaqələrinin aşkara çıxarılmasıdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Nizami nə qədər bəşəri sənətkar olsa da, ilk növbədə yetişdiyi mühitin yetirməsi idi. O, öz xalqının tarixini, məişətini, folklorunu dərinləndirir və əsərlərində də bu zəngin mədəniyyəti gözəl bədii lövhələrlə ifadə etməyə çalışırdı. Nizami irsini dərinləndirən alimlər təsdiq edir ki, onun ümumbəşəri dəyəərə malik irsində bir türk ruhu yaşayır, türk təfəkkürü hiss olunur, Azərbaycan xalqının arzu və istəkləri dilə gətirilir, şairdən bizə miras qalan beş xəzinənin hər birindən “*türk qoxusu gəlir*”.

Tədqiqatın **məqsədi** də Nizami “Xəmsə”sində Azərbaycan və digər türk xalqlarına məxsus mədəniyyətin, məişət tərzinin təqdiminə xidmət edən məqamları aşkarlamaq, poemalarda fikrin türk təfəkkürünə xas bədii ifadə tərzini nümunələr əsasında ortaya qoymaq, bir sözlə, Nizami irsini klassik türk ənənələri kontekstində araşdırmaqdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün tədqiqat işində aşağıdakı **vəzifələr** qarşıya qoyulmuşdur:

– Nizaminin öz xalqının keçmişi və gələcək taleyi üçün narahatlıq duyduğunu, fürsət düşdükcə aid olduğu etnosun tarixinə, mifoloji dünyagörüşünə, adət-ənənələrinə müraciətlə imkan daxilində milli identikliyi ifadə etməyə çalışdığını göstərmək;

– Dahi şairin yaradıcılığında qədim mənbələrlə yanaşı, doğma xalqının şifahi ədəbiyyatından da bir qaynaq kimi bəhrələndiyinə, milli folklorumuzun özəyi olan dastan, əfsanə və rəvayətləri əsərlərində yaşatdığına dair çeşidli nümunələr gətirərək bu dissertasiya işinə qədər bu sahədə aparılan araşdırmaların faktik zəminini genişləndirmək;

– Azərbaycan xalq danışiq dilində bu gün də aktiv işlənən yüzlərlə atalar sözü, məsəl, xalq dilindən gələn idiomatik ifadələrin hərfi tərcümə olunaraq “Xəmsə”yə daxil edildiyini göstərməklə Nizaminin “*türkcə düşünüb, farsca yazması*” fikrini bir daha təsdiqə yetirmək;

– Müxtəlif tarixi mənbələrdən “Xəmsə”dəki bəzi qəhrəmanların türk mənşəyinə dair təsdiqedicə faktlar aşkar etməklə onların milli mənsəbiyyətlərini ortaya qoymaq və beləliklə, Nizaminin doğma xalqının şanlı keçmişini əsərlərində yaşatması amilini göstərmək;

– Azərbaycan mətbəxi, yerli əhalinin spəsifik məşğuliyyəti, xalqımızın adət-ənənələri ilə bağlı “Xəmsə”də olan faktları toplamaq, mənbələrə, mövcud tədqiqatlara əsaslanaraq şairin milli məişətimizə necə dərindən bələd olduğunu ortaya qoymaq;

– Nizaminin türklüyü və türklüyə sonsuz rəğbətini şairin əsərlərinə, ilk növbədə “Xəmsə”sinə, bundan əlavə, onun irsini tədqiq edən Azərbaycan və dünya alimlərinin tədqiqatlarına istinadən öyrənmək və bu yolla şairin yaradıcılığı ilə bağlı bəzi qaranlıq qalan mətləbləri aydınlaşdırmaq, mövzu ilə əlaqədar bir qisim fərziyyələrin kökündən yanlış olduğunu dəlillərlə əsaslandırmaq.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat işinin nəzəri əsasını Azərbaycan, fars, türk, rus, ingilis, qismən də ərəb və digər dillərdə yazılmış elmi-nəzəri ədəbiyyat, tarixi xronika, təzkirə, coğrafi sorğu kitabları, əski və dövrü mətbuat nümunələri təşkil edir. Bununla əlaqədar araşdırma prosesində tədqiqat materialından asılı olaraq, müqayisəli-tarixi (komparativizm), tarixi-tipoloji, tarixi-genetik, mədəni-tarixi, müqayisəli tutuşdurma, mifoloji və bioqrafik metodlardan istifadə edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar. Nizami Gəncəvinin yaradıcılığını klassik türk ənənələri kontekstində tədqiq etmək və mövzunu tam əhatə etmək üçün müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar aşağıdakılardır:

– Nizaminin irsini tədqiq edən Azərbaycan və dünya alimlərinin qaynaqlara söykənən mötəbər tədqiqatları şairin milli və ədəbi kimliyi ilə əlaqədar bir qisim fərziyyələrin kökündən yanlış olduğunu dəlillərlə əsaslandırır;

– Nizami əsərlərinin bəzi əlyazma nüsxələri üzərində aparılan son tədqiqatlar şairin ata və anasının milli mənsubiyyəti baxımından irandilli xalqlara aidliyi iddiasının kökündən yanlışlığını bir daha təsdiqləyir və Gəncəli Nizaminin milli mənsubiyyəti etibarilə Azərbaycan türkü olduğunu ortaya qoyur;

– Nizaminin məqbərəsi və məzarı üzərində aparılan arxeoloji qazıntıların nəticələrini əks etdirən sənədlərin tədqiqi də şairin türk dəfn adətlərinə müvafiq son mənzilə yola salındığını göstərir;

– Nizaminin əsərlərini əslən türk olan hökmdarlara ithaf etməsi, “Xəmsə”yə daxil poemaların rəsmi girişlərində hakim türk elitesinə xüsusi rəğbətini təmtəraqlı şəkildə ifadə etməsi, ayrı-ayrı epizodlarda türklüyün gözəllik, cəmərdlik, igidlik, dürüstlük, ədalət rəmzi kimi təqdimi onun həm milli, həm də ədəbi kimliyi etibarilə türklüyünü sərgiləməkdədir;

– Mənsub olduğu xalqın taleyinə biganə yanaşmayan Nizami əsərlərində yeri düşdükcə aid olduğu etnosun tarixinə, mifoloji dünyagörüşünə, adət-ənənələrinə müraciət etmiş, imkan daxilində milli identikliyi ifadə etməyə müvəffəq olmuşdur;

– Nizami yaradıcılığında qədim mənbələrlə yanaşı, xalq ədəbiyyatımızdan da bir qaynaq kimi istifadə olunmuş, milli folklorumuzun özəyi olan dastan, əfsanə və rəvayətlərimiz “Xəmsə” vasitəsilə daha geniş arealda yayılaraq yaşadılmışdır;

– “Xəmsə”yə daxil olan poemalarda Azərbaycan xalq danışıq dilində bu gün də aktiv istifadə olunan yüzrlə atalar sözü, məsəl, idiomatik ifadələrdən yeri gəldikcə istifadə olunmuşdur. Fars dilinə tərcümə olunaraq şairin əsərlərinə daxil edilmiş bu nümunələr Nizaminin “*türkcə düşünüb, farsca yazdığının*” bariz göstəricisidir;

– “Xəmsə” qəhrəmanlarının bəsisinin türk mənşəyinə dair müxtəlif tarixi mənbələrdə aşkar edilən təsdiqedic faktlar Nizaminin onu yetirən xalqın şanlı keçmişini əsərlərində yaşatmaq istəyini sərgiləyir;

– Azərbaycan mətbəxi, əhalisinin spesifik məşğuliyyəti, xalqımızın adət-ənənələri, geyim tərzı və türk etnosuna aid başqa xarakterik cəhətlərin “Xəmsə”də əksini tapmasına dair nümunələr Nizaminin milli məişətimizə necə dərindən bələd olduğunu ortaya qoyur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Nizami yaradıcılığının türk, həmçinin Azərbaycan ənənələri kontekstində araşdırılması, şairin irsində qədim türk dastanlarının təsirinin, türk xalqlarının məişəti, adət-ənənələri, türk dili və düşüncə tərzilə bağlılıqların olduğunu əsərlərindən gətirilən konkret nümunələrlə ortaya qoyulması, bəzi “Xəmsə” qəhrəmanlarının türk mənşəyi ilə bağlılığı haqqında yeni faktların aşkarlanması tədqiqatın elmi yeniliyidir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işinin nəticələrindən Nizaminin həyatı və yaradıcılığı mövzusunda araşdırma aparan tədqiqatçılar, Azərbaycan ədəbiyyatı fənnini ali məktəblərdə tədris edən müəllimlər, eyni zamanda şairin irsində Azərbaycan-türk mədəniyyətinin müxtəlif sahələrinin bədii əksini öyrənən fərqli ixtisas sahibləri elmi istinad mənbəyi kimi istifadə edə, əcnəbi dildə yazmaq məcburiyyətində qalmış Azərbaycan müəlliflərinin əsərlərində milli mədəniyyətimizin ifadəsini araşdıran tədqiqatçılar isə metodiki mənbə kimi yararlanırlar.

Dissertasiya işinin aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işinin əsas nəzəri müddəaları və praktiki əhəmiyyəti Azərbaycan, Türkiyə, Özbəkistan, Rusiya, Ukrayna, Gürcüstan, Kuba, İranda çap olunan elmi jurnallarda dərc edilmiş məqalələrdə, Azərbaycanda təşkil olunan beynəlxalq və respublika, Rusiya, Qazaxıstan və Özbəkistanda keçirilən beynəlxalq səviyyəli elmi-nəzəri konfransların materiallarında öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilat. Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun “Ortaq başlanğıc və İntibah dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı” və “Nizamişünaslıq” şöbələrində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiya işinin strukturu və işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, dörd fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. “Giriş” 9508, I fəsil 175910, II fəsil 75081, III fəsil 112747, IV fəsil 102771, “Nəticə” 5487 işarədir. İşin ümumi həcmi (“İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı” istisna olunmaqla) 481526 işarədən ibarətdir.

DİSSERTASIYA İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, öyrənilmə səviyyəsi təhlil edilmiş, dissertasiya işinin metodoloji əsasları, elmi yeniliyi göstərilmiş, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar, tədqiqatın nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti müəyyənləşdirilmişdir.

Dissertasiya işinin **“Mövzunun öyrənilmə tarixinə bir nəzər”** adlı I fəslə iki paragrafdan ibarətdir. **“Dünya nizamişünasları Nizaminin türklüyü haqqında”** adlı 1-ci paragrafda görkəmli Qərb şərqşünasları və tanınmış Şərq ədəbiyyatşünaslarının Nizaminin milli mənsubiyyəti etibarilə türk etnosuna aid olmasını təsdiqləyən tədqiqatlarına xronoloji-coğrafi prinsipə sadıq qalmaqla ümumi nəzər salınır.

Göstərilir ki, Nizami yaradıcılığını tədqiq edən bir çox Qərb alimləri araşdırmalarında dahi şairin vətəni, milli kimliyi, türklüyə rəğbəti və türk mənəviyyatının əsərlərində bədii inikası məsələlərinə də yer ayırmış, əsasən şairin bioqrafiyası haqqında məlumat verən orta çağ təzkirələrindən, həmin dövrün tarixçi və coğrafiyaşünaslarının əsərlərindən, çox az halda isə onun öz məsnəvilərindən çıxış edərək bu barədə fikir söyləməyə cəhd etmişlər. Lakin son illərdə gündən-günə qüdrətlənən Azərbaycanın qədim mədəniyyətə malik olduğunu danan bədxahlarımız Nizaminin də fars şairi kimi təqdim olunması, əcdadlarının Qum şəhərindən olub, sonradan Gəncəyə gəlməsi barədə səhv mülahizələr yürütməyə çalışır, artıq çoxdan tutarlı dəlillərlə təkzib olunmuş, həqiqətdən uzaq ehtimalları doğru kimi qələmə vermək istəyirlər. Bu, bir tərəfdən siyasi amillərlə bağlıdırsa, digər tərəfdən şairin həyatı və yaradıcılığı barədə söz açan təzkirə, risalə və digər ensiklopedik toplularda yol verilmiş təhrif və anlaşılmazlıqlardan, eyni zamanda şairin əsərlərini köçürən katiblərin etdiyi ilhaq, ixtisar və təhriflərdən qaynaqlanır. Zamanında bəzi beytlərin yanlış şərhə də səhvlərin vaxtaşırı təkrarlanmasına səbəb olur.

Ümumiyyətlə, orta çağın bir çox müəllifləri, o cümlədən Nəcməddin Əbubəkr Məhəmməd Əli Ravəndi “Rahət-üs-südur və ayət üs-sürur”da (1203), Nürəddin Məhəmməd Övfə “Lübabül-əlbab”da (1228), Zəkəriyyə Qəzvini “Əcaib ül-məxluqat”da (1263-1275), Həmidulla Müstəvofi Qəzvini “Tarixe-Qozide”də (1330),

Əbdürrəhman Cami “Baharistan”da (1487), Dövlətşah Səmərqəndi “Təzkirətüş-şüəra”da (1487), Tağıəddin Kaşani “Xülasət ül-əşar”da (1587) və b. əsərlərdə Nizaminin həyatı haqqında bəzi məlumatlar öz əksini tapıb. Bu əsərlər Nizamini öyrənmək baxımından əhəmiyyət kəsb edirsə də, bununla bərabər, onların dərindən araşdırılmasına, müqayisəli şəkildə öyrənilməsinə və bu mənbələrdəki məlumatların dəqiqləşdirilməsinə ciddi ehtiyac var. Çünki bu əsərlərin bir çoxunda Nizami ya real həyatdan uzaq, fəvqəltəbii gücə malik, əfsanəvi şəxs kimi təqdim olunur, yaxud da həmin mənbələrdə şairin həyatı, yaradıcılığı, milli-etnik mənsubiyyəti, söyköku, nəsil şəcərəsi barədə ziddiyyətli, bəzən həqiqətdən kənar müddəalar irəli sürülür.

Təəssüf ki, bəzi belə səhv müddəalar şairin irsindən o qədər də xəbərdar olmayan bir qisim Qərb alimləri tərəfindən bu gün də təkrarlanır, yenidən elmi dövriyyəyə daxil olur. Nəticədə şairin vətəni, yurdu, milli kimliyi haqqında mübahisələr yenə də davam edir. Bu fərqli yanaşmaların əsasında duran yeganə tutarlı istinad isə linqvistik faktordur, yəni şairin günümüze qədər çatmış əsərlərinin yalnız fars dilində olmasıdır. Lakin məsələyə obyektiv yanaşan nüfuzlu dünya alimləri tutarlı dəlillərə istinadən təsdiq edir ki, Nizami bir Azərbaycan türküdür.

Nizami mövzularının təsir dairəsi, onun ədəbi məktəbi barədə maraqlı fikirlər dünya ədəbiyyatşünaslığında kifayət qədərdir. Lakin şairin milli mənsubiyyəti, əsərlərindəki ideya və məzmun xüsusiyyətləri etibarilə türklüyünü ortaya qoyan fundamental tədqiqatlar isə barmaqla sayıla bilər.

S.Nəfisi “Nizami Gəncəvinin qəsidə və qəzəlləri”nə yazdığı geniş ön sözdə, Ç.Riyö “Britaniya muzeyindəki farsdilli əlyazmaların kataloqu”nda, Y.Bertels “Böyük Azərbaycan şairi Nizami” monoqrafiyasında, M.V.Makdonald “Nizaminin dini və sosial görüşləri” məqaləsində, A.Krımski “İranın tarixi, onun ədəbiyyatı, dərviş teosofiyası” kitabının “Səlcuq hakimiyyətinin çökməsindən monqollara qədər” adlanan II hissəsində, Ç.A.Stori “Fars ədəbiyyatı: biblioqrafik tədqiqatlar” əsərində, E.Dunayevski A.Qlobanın tərcüməsində çap olunan Nizaminin “Leyli və Məcnun”dan hissələrə yazdığı ön sözdə, İ.Dyakonov “Tarixin yolları” kitabında, C.S.Meysami “Həft peykər”: orta əsr fars romantikası” əsərində, Y.Akpınar “Azəri ədəbiyyatı araşdırmaları”nda, S.Sevsevil “Xosrov

və Şirin”nin türk dilinə nəsrə etdiyi tərcüməsinə yazdığı “Ön söz”də, K.Çaykin “Xaqani tərcümeyi-halında bir neçə tarix”, A.Boldırev “İki Şirvan şairi – Nizami və Xaqani”, Q.Kikodze “Rustaveli və onun dövrü”, A.K.Svinford-Lambton “Azərbaycan problemi” məqalələrində Nizaminin Azərbaycan şairi olmasını diqqətə çatdırmışlar.

Göründüyü kimi, Nizaminin milli mənsubiyyəti etibarilə türk olması, əsərlərini zamanın tələbi ilə dövrünün ədəbi dili olan fars dəri dilində yazsa da, məzmun və ideya etibarilə türk təfəkkürünü ortaya qoyması fikri mütərəqqi düşüncəli dünya nizamişünasları tərəfindən təsdiq olunmuş və ilk növbədə sənətkarın əsərlərinə istinadən təkzi-bedilməz faktlarla sübuta yetirilmişdir.

“Azərbaycan nizamişünasları Nizaminin türklüyü və türklüyə münasibəti haqqında” adlı 2-ci paragraf üç bənddən ibarətdir. Bu paragrafda Azərbaycan nizamişünaslığında mövzunun tədqiq tarixi aşağıdakı mərhələlər üzrə öyrənilmişdir:

- Təşəkkül dövrü (XIX əsrin sonu – XX əsrin ilk onillikləri);
- İnkişaf dövrü (XX əsrin 30-80-ci illəri);
- Faktlara yeni bucaq altında baxış dövrü (XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəlləri).

“Azərbaycan nizamişünaslığının təşəkkül dövründə problemə yanaşma” adlı birinci bənddə A.Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm” əsərinin “Nəticə” hissəsindəki Nizami Gəncəvi ilə bağlı ensiklopedik qeydləri, M.M.Axundovun “Şeyx Nizami: tərcümeyi-halı” adlı kiçik həcmli kitabı, F.Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı” adı altında nəşr olunmuş araşdırmalar toplusunda yer alan “Şeyx Əbdül-Məhəmməd İlyas ibn Müəyyəd Nizami” oçerki, Məşədi Azərin “Nizaminin həyat və yaradıcılığı” adlandırılmış əsərinin 17 səhifədən ibarət avtoqraf əlyazması tədqiqata cəlb olunur. Nizaminin Gəncədə doğulub, milli mənsubiyyəti etibarilə Azərbaycan türkü olması, məzarının Gəncədə yerləşməsi və türk üsulu ilə dəfni, əsərlərinin ideya-məzmun baxımından Azərbaycanla bağlılığının adları yuxarıda qeyd olunan müəlliflər tərəfindən ilk dəfə elmi nöqteyi-nəzərdən əsaslandırılması fikri irəli sürülür, şairin atasının Qumdan olması fərziyyəsinin ciddi tənqiddə dözməməsinin onların əsərlərində əminliklə ifadə olunduğu bildirilir.

“Azərbaycan nizamişünaslığının inkişaf dövründə problemin həlli” adlı ikinci bənddə Azərbaycan alimlərinin ilk öncə

XX əsrin 30-40-cı illərində apardıqları tədqiqatlar nəzərdən keçirilir. Bəzi İran və Avropa müəlliflərinin Nizaminin fars dilində yazmasını əsas alıb onu milli kökündən ayırmaq cəhdlərinin həqiqətə zidd, yanlış addım olduğunun elmi əsaslarla sübuta yetirilməsi Azərbaycan alimlərinin əsərlərinə istinadən təqdim olunur.

M.Rəfilinin “Nizami: həyat və yaradıcılığı” monoqrafiyası, H.Araslının “Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığı” kitabı, “Nizami və Azərbaycan xalq ədəbiyyatı”, “Nizamidə xalq sözləri, xalq ifadələri və zərbül-məsəllər” məqalələri, M.Əlizadənin “Şeyx Nizami Gəncəvi”, “Nizami və Gəncə”, “Nizami əsərlərində Azərbaycan qadını obrazı”, “Nizami poemasında Məcnun obrazı” məqalələri, M.Ələkbərovun “Nizami Gəncəvi və Azərbaycan xalq yaradıcılığı” mövzusunda dissertasiya işinə əsaslanıb, Azərbaycan nizamişünaslığının inkişafı dövründə dahi şairin vətəni sevmə, xalqı ilə fəxr edən soydaşımız kimi qiymətləndirildiyi, tədqiqatçıların mövcud siyasi şəraitə uyğun olaraq vətənpərvərlik, xalqçılıq terminləri ilə Nizaminin türklüyə rəğbətini əsaslandırdıqları, müəllif simpatiyasının xüsusən hiss olunduğu Məhin Banu, Şirin, Nüşabə kimi obrazlar vasitəsilə sənətkarın vətəninə şanlı tarixini əbədiləşdirmək missiyasını həyata keçirdiyini elmi müstəviyə çıxardıqlarına diqqət çəkilir.

Ə.Abbasovun “Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” poeması” monoqrafiyasında əsərin türk qaynaqları barədə verilən məlumat, Nizaminin “İskəndərnamə”də türk mənşəli sözlərdən istifadə etməsi, Azərbaycan-türk məişətinə aid adətləri daha geniş təsvir etdiyi, hətta ozan sənətindən belə söhbət açdığı faktı diqqət mərkəzinə gətirilir.

M.C.Cəfərovun “Nizaminin fikir dünyası” monoqrafiyasında Nizaminin əsərlərini dövrünün tələbinə görə doğma ana dilində deyil, farsca yazsa da, “Xəmsə”yə daxil olan poemalarında ortaya qoyduğu təfəkkür etibarilə bir türk olduğunu ifadə etməsinin təqdir olunduğu, M.Ə.Rəsulzadənin “Azərbaycan şairi Nizami” monoqrafiyasında isə şairin türklüyünün və türklüyə müsbət münasibətinin elmi əsaslarla ilk dəfə sübuta yetirildiyi fikri irəli sürülür.

“Azərbaycan epik şeirinin inkişaf yolları (XII-XVII əsrlər)” monoqrafiyasında R.Azadənin diqqəti şairin yaradıcılığındakı ideya-mövzu etibarilə milliliyə cəlb etməsi, Nizaminin əsərlərini farsca

yazmasının isə cəmiyyətin sifarişi olduğunu əsaslandırması barədə məlumat verilir.

R.Əliyevin “Ölməz məhəbbət haqqında poema” adlı monoqrafiyasına nəzər salınır, Nizaminin tərcümeyi-halına edilən qərəzli əlavələrə, şairi Azərbaycan reallıqlarından ayıraraq, milli mənsubiyyətini başqa etnoslara bağlamaq cəhdlərinə müəllif tərəfindən layiqli cavab verildiyi göstərilir.

S.Paşaevın “Nizami və folklor” monoqrafiyasında şairin yaradıcılığında xalq ədəbiyyatı motivlərinin izlərinin üzə çıxarılması diqqət mərkəzinə çəkilir. Alimin Nizaminin xalq ədəbiyyatımıza dərinədən bələd olmasının onun milli mənsubiyyətinə şübhə ilə yanaşanlara tutarlı cavab olduğu və bu faktın şairin həm etnik, həm də ədəbi kimlik etibarilə türklüyünü bir daha təsdiqlədiyi fikri təqdir olunur.

A.Hacıyevin “Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sinin renessans aləmi” monoqrafiyasında şairin “Xəmsə”də türk dünyası, onun əhatə etdiyi geniş ərazi, əhalisinin məşğuliyyəti, mənəviyyəti, fəlsəfi görüşləri, dini düşüncəsi və başqa tərəfləri haqqında ətraflı təəssürat yaratması barədə məlumat verilir.

N.Araslının “Nizami və türk ədəbiyyatı” monoqrafiyasında şairin türk davamçıları haqqında danışıldığı, təkcə Türkiyə türklərinin deyil, digər türkdilli xalqların da ədəbi-mədəni inkişafında Nizami sənətinin əvəzsiz mövqeyinin düzgün müəyyənləşdirildiyi və şairin ardıcılları sırasında türk xalqlarına məxsus sənətkarların üstünlük təşkil etməsinin onun türk təfəkkürünü ifadə etməsindən qaynaqlandığı fikri təqdir olunur.

“Azərbaycan nizamişünaslığının faktlara yeni bucaq altında baxışı dövründə problemin öyrənilməsi” adlı üçüncü bənddə XX əsrin sonlarında Azərbaycan xalqının milli müstəqillik uğrunda mücadiləyə qalxması və bunun nəticəsində öz istiqlaliyyətini əldə etməsindən sonra türk etnonimi ilə bağlı qadağaların aradan qalxdığı, Nizaminin milli mənsubiyyəti etibarilə türk kökənli olması, yaradıcılığında ümumtürk folklorundan və türk məişətindən geniş bəhrələnməsi haqqında fikirlərin Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında getdikcə daha sərbəst şəkildə öz ifadəsini tapdığından danışılır.

T.Xalisbəylinin “Nizami Gəncəvi və Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı”, “Nizami Gəncəvi və Azərbaycan folkloru”, “Nizami Gəncəvi və Azərbaycan qaynaqları” kitablarında şairin əsərlərini Azərbaycan xalq ədəbiyyatı nümunələri ilə müqayisə əsasında öyrəndiyi diqqətə çatdırılır, bu tədqiqatlarda “Xəmsə”nin milli mənbələri haqqında söhbət açıldığı, Nizami irsindəki xalqiliyin xalqımıza məxsus milli adət və ənənələrin, bəzi qədim etiqad və inancların bədii əksində daha qabarıq ifadə olunduğu barədə ətraflı məlumat verildiyi bildirilir.

X.Yusiflinin “Xosrov və Şirin” poemasına yazdığı “Elmi və bədii fikrin üföqləri fövqündə” adlı ön sözdə Nizaminin öz əsərlərində milli və etnik mənsubiyyətini aydın ifadə etdiyini, onun Azərbaycan türkü olduğunu, əslinin hər hansı bir digər etnosla bağlamağın heç bir elmi əsasının olmadığını bir daha qeyd etdiyi göstərilir. Alimin “Nizaminin etnik mənsubiyyəti: həqiqət və uydurmalar” məqaləsinin də şairin türk millətinə mənsubluğuna qarşı yönələn yazılara verilən cavab olduğu vurğulanır. X.Yusiflinin “Nizami Gəncəvi: sələflər və xələflər” monoqrafiyası barədə məlumat verilərkən diqqət Nizaminin əsərlərində mövzuların qoyuluşu, onların bədii həlli prosesində vətənpərvərlik nümayiş etdirməsi, türkə rəğbətini ifadə edərkən türk əxlaqından, türk dastan təfəkküründən, türk mifiki düşüncə tərzindən çıxış etməsi məsələlərinin qabardılmasına yönəldilir.

T.Kərimlinin “Nizami yaradıcılığında tarixi şəxsiyyət və tarixi hadisə ideya-estetik qayənin konteksti və yaradıcısı kimi” adlı dissertasiyası, “Nizami və tarix” monoqrafiyası tədqiqata cəlb olunur və burada Nizami irsində bəzi mənəvi anlayışların assosiativ ifadə tərzinə xüsusi diqqət yetirilməsi məsələsi qabardılır. Müxtəlif insan xarakterini yaradarkən onların bədii təsviri zamanı Nizaminin müqayisə obyektii olaraq türk insanını götürməsi, həm fiziki, həm də mənəvi cəhətdən ideal insanı ona bənzədərək qiymətləndirməsi məsələsi diqqət mərkəzinə gətirilir.

M.Məmmədovanın “Nizami Gəncəvi dilinin lüğəti” və “Nizami Gəncəvi dilinin leksik üslubu” monoqrafiyası da bu bənddə tədqiqata cəlb olunur, diqqət sözügedən əsərlərdə müəllif tərəfindən “Xəmsə”də işlədilən türk mənşəli sözlərin, kalka olunaraq istifadə edilən 8 atalar sözü və 20 idiomatik ifadənin linqvistik təhlilinin

aparıldığına, nəticədə Nizaminin ana dilinin Azərbaycan türkcəsi olmasının təsdiq edildiyinə yönəldilir.

İ.Həbibbəylinin “Sirlər xəzinəsi”nin yeni nəşrinə yazdığı “Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi” başlıqlı ön sözdə şairin həyatı, mühiti, yaradıcılığı ilə bağlı elmdə mübahisə doğuran bir çox məsələlərə bir daha aydınlıq gətirdiyi göstərilir, Nizaminin *“əsərlərində azərbaycanlı ruhunun yüksək şəkildə bədii ifadə olunduğunu”* yazan alimin şairi *“dünya ədəbiyyatında Azərbaycanın qüdrətli təmsilçisi, türklüyün böyük elçisi”*⁷ adlandırması təqdir edilir.

Z.Allahverdiyevanın “Orta əsrlər “Xəmsə” poetik üslubunda türk sözləri” monoqrafiyasında Nizamidən sonrakı “Xəmsə” yaradıcılığında türkiizmlərin bir etalona çevrilməsinin düzgün əsaslandırıldığı, dahi Azərbaycan şairinin türk qövmünə mənsub olsa da, dövrünün ədəbi ənənəsinə və zamanəsinin tələbinə müvafiq olaraq sələf və xələfləri olan bir çox həmvətənləri kimi farsca yaratmaq məcburiyyətində qaldığı üçün türkcə düşünüb, farsca yazdığının konkret nümunələr gətirilməklə bir daha təsdiq edildiyi göstərilir.

S.Rzasoyun “Nizami poeziyası: mif-tarix konteksti” monoqrafiyasında, “Nizami türklüyü”, “Nizami Gəncəvinin milli və ədəbi kimliyi haqqında” məqalələrində böyük şairin milli mənsubiyyəti etibarilə türklüyünün əsərlərinin üzdə olan və ən dərin qatlarında gizlənən türk mifik təfəkkürü ilə uzlaşmalara əsaslanaraq sübuta yetirildiyi diqqətə çatdırılır.

S.Hacının “Nizami Gəncəvi: “Türklüyüm məsnəvilərimdir” məqaləsində Nizaminin türklüyü ilə bağlı şairin əsərlərindən topladığı faktiki materialları doğru şərh etməsinə, V.Hacıyevanın “Nizami Gəncəvinin poemalarındakı türk toponimləri haqqında” və “Nizami Gəncəvinin türk məfhumuna münasibəti (“Xosrov və Şirin” mənzuməsinin onomastik lüğətinin təhlili əsasında)” başlıqlı məqalələrində “Xəmsə”dəki türk mənşəli onomastik vahidlərin tədqiqi əsasında onların müxtəlif poetik fiqurlar daxilində bədii obraz kimi işlənmə mexanizminə diqqət yetirilir.

⁷ Həbibbəyli, İ.Ə. Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi / İ.Ə.Həbibbəyli. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2017. – s. 13.

X.İsgəndərlinin “Nizami və türklük” adlı tədqiqat işində Nizami dövründə və şairi əhatə edən mühitdə türklər, onların hakimiyyəti, “Xəmsə”də türk mentalitetinin bədii əksi kimi əhəmiyyətli məsələlərə aydınlıq gətirildiyi, şairin yaradıcılığında türklüyə dərin məhəbbət və hörmətin ictimai-siyasi və tarixi qaynaqlarını müəyyən etməyə cəhd göstərildiyi bildirilir, diqqət türk mentalitetinin və türklüyə məhəbbət probleminin Nizami əsərlərində Azərbaycan ədəbi məktəbinin onaqədərki nümayəndələrindən daha qabarıq işlənməsinə, türk obrazının epizodik xarakterdən çıxıb, mövqeyini möhkəmləndirərək baş qəhrəman kimi tətbiq olunmasına yönəldilir.

Qeyd olunur ki, XXI əsrdə milli nizamişünaslıq qarşısında duran vacib problemlərdən biri də müstəqilliyin yaratdığı imkanlardan faydalanıb, dövrün elmi-nəzəri tələblərinə cavab verən ən müasir araşdırma metod və vasitələrini, eyni zamanda “Xəmsə”nin daha qədim və mükəmməl əlyazma nüsxələrini tədqiqata cəlb etməklə şairin əsərlərini klassik türk ənənələri kontekstində ətraflı və dərinlən öyrənməkdir.

Dissertasiya işinin I fəslində irəli sürülən əsas müddəalar iddiaçının aşağıdakı məqalə və məruzələrində əksini tapmışdır⁸

⁸ Nəcəfzadə, Ə.B. “Xəmsə” üslubunda türkoloji problemlərə həsr olunmuş qiymətli tədqiqat // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2014. №1, – s. 425-430.; Nəcəfzadə, Ə.B. Azadə Rüstəmovə Nizaminin türklüyü və türklüyə münasibəti haqqında // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2014. №6, – s. 394-399.; Nəcəfzadə, Ə.B. Azər Buzovnalının “Nizaminin tərcümeyi-halı” məqaləsinin əlyazmasında Nizaminin milli mənsubiyyəti məsələsi // İslam ölkələrinin mədəniyyəti, ədəbiyyatı və tarixinə dair əlyazma abidələrinin tədqiqinə həsr olunmuş “Azərbaycan əlyazmaları dünya kitabxanalarında” adlı II Beynəlxalq elmi-nəzəri konfransın materialları, – Bakı: AMEA M.Füzuli ad. Əlyazmalar İnstitutu, – 29 noyabr, – 2017, – s. 82-84.; Nəcəfzadə, Ə.B. Fərhad evi abidəsi və Naxçıvan folklorunda Fərhad mifi (Nizaminin “Xosrov və Şirin” poeması ilə müqayisədə) // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, – 2017. №2, – s. 182-186.; Nəcəfzadə, Ə.B. Həmid Araslı Nizaminin türklüyü və türklüyə münasibəti haqqında // – Bakı: BDU, Dil və ədəbiyyat, – 2013. №3, – s. 191-194.; Nəcəfzadə, Ə.B. Məmməd Əmin Rəsulzadənin elmi irsində Nizaminin türklüyü və türklüyə münasibəti problemi // “Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı: reallıqlar, problemlər, vəzifələr” adlı II Beynəlxalq elmi-nəzəri konfransın materialları, – Bakı: AMEA MEK, N.Gəncəvi ad. Ədəbiyyat İnstitutu, – 10-11 oktyabr, – 2016, – s. 202-212.; Nəcəfzadə, Ə.B. Mirzə Məhəmməd Axundovun “Şeyx Nizami:

“Nizami Gəncəvinin milli mənsubiyyəti və ədəbi kimliyi” adlı II fəsil dörd paragrafdan ibarətdir. **“Nizaminin milli mənsubiyyətinə dair”** adlanan 1-ci paragrafda bildirilir ki, Nizami kimi dünya şöhrətli, müxtəlif xalqların bədii düşüncəsinə çoxcəhətli təsir göstərmiş bir ədəbi simanın milli mənsubiyyəti onun aid olduğu xalqın mədəni inkişaf səviyyəsini sərgiləyən əsas amillərdən biri olduğu üçün onu mənimsəyib, aid olduğu etnosdan ayırmağa, öz milli ədəbiyyatlarının siması kimi təqdim etməyə cəhd göstərənələr olub. Baxmayaraq ki, Zəkəriyyə əl-Qəzvininin 1275/76-cı illərdə tərtib etdiyi “Əsar əl-biləd və əxbar əl-ibad” əsəri kimi mötəbər məxəzlərin bir çoxunda Nizaminin Gəncədən olması və türk hökmdarlarına əsərlər ithaf etməsi haqqında qeydlər var, bu ənənə bu

tərcümeyi-halı” adlı kitabında Nizaminin milli mənsubiyyəti haqqında // Günəşə baxan insan, tərt. ed. N.İ.Rza. – Bakı: “Zərbalı Nəşr” MMC, – 2019, – s. 141-144.; Nəcəfzadə, Ə.B. Mübariz Əlizadə Nizaminin türklüyü və türklüyə münasibəti haqqında // – Bakı: Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2013. №4, – s. 149-155; Nəcəfzadə, Ə.B. Nizami ədəbi məktəbinin görkəmli tədqiqatçısı // Azərbaycanda müasir ərəbşünaslığın banisi, əməkdar elm xadimi Ələsgər Məmmədovun anadan olmasının 100 illiyinə həsr olunmuş “Şərqişünaslığın aktual problemləri” adlı Respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Dövlət Universiteti, – 18-19 dekabr, – 2019, – s. 145-147; Nəcəfzadə, Ə.B. Nizami yaradıcılığının türk qaynaqları Nüşabə Araslıının tədqiqatlarında // – Bakı: Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2014. №6, – s. 133-138.; Nəcəfzadə, Ə.B. Nizaminin türklüyü və türklüyə münasibəti (T.Kərimlinin əsərləri əsasında) // – Bakı: Təfəkkür, Elmi xəbərlər, – 2015. №2(8), – s. 83-86.; Nəcəfzadə, Ə.B. Nizaminin türklüyü və türklüyə münasibəti Azərbaycan nizamişünaslığında. Monoqrafiya / Ə.B.Nəcəfzadə. – Bakı : Elm və təhsil, – 2019. – 224 s.; Nəcəfzadə, Ə.B. Nizamişünas M.Ələkbərov kim olub? Yaxud BDU arxivindən tapılan sənəd // Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş “Azərbaycan əlyazmaları dünya kitabxanalarında” adlı III Beynəlxalq elmi- nəzəri konfransın materialları, – Bakı: AMEA M.Füzuli ad. Əlyazmalar İnstitutu, – 13 iyun, – 2018, – s. 74-77.; Nəcəfzadə, Ə.B. Seyfəddin Rzasoy Nizaminin milli və ədəbi kimliyi haqqında // – Təbriz: Azərbaycan araşdırmaları, üç aylıq ictimai və kultürel dərgi, – 2020. №2, – s. 43-50.; Nəcəfzadə, Ə.B. Şərqdə türk intibahı və Nizami Gəncəvi (Xəlil Yusiflinin tədqiqatları əsasında) // “Müqayisəli ədəbiyyatşünaslığın aktual problemləri” adlı elmi-nəzəri konfransın materialları, – Bakı: Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, – 4 aprel, – 2017, – s. 82-87.; Наджафов, А.Б. Творчество Низами – самая яркая страница азербайджанской литературы // – Київ: VHO Ukrayinska Akademiya Nauk, Гілея науковий вістник, Збірник наукових праць, Випуск 91 – 2014. №12, – с. 332-336.

gün də davam edir, şairin irsindən bixəbər bəzi tədqiqatçılar onun milli mənsubiyyəti etibarilə Azərbaycan türkü olması faktını danır, gah Nizaminin Gəncədə yaşasa da, burada doğulmadığını, gah da əcdadlarının Gəncəyə irəndilli tayfaların yaşadığı ərazilərin birindən köçdüyünü sübuta yetirməyə çalışırlar.

H.Araslı, M.Məmmədova, C.Ağamirov və b. Azərbaycan alimlərinin tədqiqatlarında isə Nizaminin əsərlərini farsca yazmasına rəğmən, hər zaman bir Azərbaycan türkü kimi düşündüyünü, obrazlı təfəkküründə Azərbaycan xalqının bədii düşüncəsindən, xalq danışığı dilindən qidalandığını yazdığı, ümumtürk folkloruna müraciət etdiyini tutarlı dəlillərlə əsaslandırıdığını göstərilir.

Qeyd olunur ki, şairin “Yeddi gözəl” poemasının müqəddiməsində söylədiyi: *“Türkcəmi bu həbəşdə almırlar, mütləq ləzzətli dovğa yemirlər”*⁹, – fikrinə istinadən onun nəinki Azərbaycan türkcəsini bildiyi, gündəlik ünsiyyətdə bu dildən istifadə etdiyini söyləyə, hətta türkcə əsərlər də qələmə aldığını ehtimal edə bilərik.

“Nizaminin türk oğlu türk olması” şairin 1922-ci ildə məzarının köçürülməsilə bağlı qəbrinin açıldığı haqqında xroniki qeydlərə, məqbərəsinin qalıqlarının tədqiqinə dair materiallara əsasən, bəzə daha sübuta yetirilir.

Daha çox XVIII əsr İran təzkirəçisi və şairi Lütfuli bəy Azərin *“Atəşgədə”* əsərindəki qeydə və *“İqbalnamə”*yə katiblər tərəfindən ilhaq edilmiş bir beytə istinad edib¹⁰ Nizaminin atasının əslən Qumdan olduğunun ehtimal edilməsinin Y.Bertels, H.Araslı, S.Nəfisi, V.Dəstgirdi və b. sanballı nizamişünasların tədqiqatlarına istinadən uydurma olduğu təsdiqlənir. Sözügedən beyt mətnşünaslıq tədqiqatına cəlb olunur və onun poetik ardıcılıqda ümumi məzmunla uyğunluğu açıqlanır.

Nizaminin anasının kürd əsilli olmasının da *“Leyli və Məcnun”*dakı:

گر مادر من رئیسۀ کرد

مادر صفتانہ پیش من مرد – beytin yanlış şərhindən irəli gəlmiş əsaslandırılır.

ترکیمرا در این حبش نخرند⁹

لاجرم دوغ بای خوش نخورند

چو در گر چه در بحر گنجه گم¹⁰

ولی از قهستان شهر قم

Ə.Səfərli və X.Yusiflinin “Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı” dərsliyində beytin hərfi tərcüməsi aşağıdakı kimi verilir:

Mənim anam igid Rəisə

Ana sifətində qarşımda öldü.¹¹

Beytin ümumi məzmununa istinadən bəzi nizamişünasların “کرد” sözünü ərəb qrafikasına uyğun şəkildə “qord” oxumasının daha doğru olduğu, onun igid, əyilməz, mərd mənalarına gəldiyi, şairin bu misralarda qadına xas nəvazişli qayğıkeşlik ilə igidlik sifətini anasında birləşdirməklə maraqlı təzad yaratdığı, heç də anasının kürd olduğunu demək istəmədiyi fikri dəstəklənir. Eyni zamanda Nizaminin anası ilə bağlı işlətdiyi “رئيسه کرد” ifadəsinin tərkibində ikinci komponentin “qurd” kimi oxunmasının da müəyyən elmi əsası olduğu göstərilir.

Molla Əbdülnəbi Fəxrizzəmani Qəzvininin 1619-cu ildə tamamladığı “Meyxanə” adlı təzkirəsində Nizaminin anasının Gəncədə yaşayan türk olduğuna dair qeydinə əsasən, onun kürd olması ehtimalının da təsdiqini tapmaması ilkin qaynaqlara istinadən bildirilir.

Nizaminin “Xosrov və Şirin” poemasındakı:

نظامی اکدشی خلوت نشین است

که نیمی سرکه نیمی انگبین است

- beytə istinadən onun, guya, qarışıq qandan olduğu ehtimalının da yanlış olduğu bildirilir. Nizaminin özünü “ikdişə-xəlvətneşin” adlandırarkən ilk növbədə ömrünü ibadət və riyazətə həsr etməsini, lakin təvazökarlıq göstərərək, hələ dünyadan tam əl üzə bilmədiyini demək istədiyi diqqətə çatdırılır. Bu beytlə şairin xalq içində yaşayıb, öz əxlaqı və nümunəvi davranışı ilə riyazət əhli olduğunu nümayiş etdirdiyi, nemət içində yaşayan insanlarla ünsiyyət məqamında nəfsinə hakim olmaqla fərqlənən təsəvvüf əhli olduğunu nəzərə çatdırdığı bildirilir. Bu fikrin təsdiqində şairin A.Ərdəbili, Ə.Təbrizi kimi ardıcılarının sözügedən beyti təsəvvüfi mənasında nəzərdən keçirdiyinə diqqət yönəldilir, dahi şairin cismən xalqın içində, ruhən isə yarıdanla olduğunu demək istədiyi bildirilir.

¹¹ Səfərli, Ə.Q. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı / Ə.Q.Səfərli, X.H.Yusifli. – Bakı: Ozan, – 1998. – s. 112.

Paraqrafın sonunda Nizaminin türklüyünü, xalqımıza mənsubluğunu təsdiq edən ən tutarlı dəlilin onun ölməz irsi olduğu qənaətinə gəlinir.

Lakin Vətəninin vurğunu olan Nizaminin qatı türkçü olması fikrinin əksinə, onun ölməz əsərlərinin bəşəriyyətin ümumi mənəvi irsi olub, bütün insanlığın mədəni inkişafına xidmət etməsi fikri də müdafiə olunur.

“Klassik ədəbiyyatda Azərbaycan məktəbi və Nizami yaradıcılığı” adlı 2-ci paraqrafda V.Dəstgirdi, Y.Ripka, Y.Bertels, H.Araslı, A.Rüstəмова, R.Əliyev, N.Araslı və Z.Allahverdiyeva kimi alimlərin tədqiqatlarının nəticələrinə istinadən və şairin əsərlərindən konkret nümunələr gətirməklə Nizaminin klassik farsdilli ədəbiyyat daxilində mövcud olan Azərbaycan məktəbinin ən fəal nümayəndəsi olduğu, özündən sonra yaranan həm farsdilli, həm də anadilli ədəbiyyatımıza güclü təsir göstərdiyi, yaradıcılığı ilə adıgedən məktəb daxilində yeni bir istiqamət müəyyən etdiyi göstərilir. Bildirilir ki, həm fars mənşəli Firdovsi, Sənai, Fəxrəddin Gurgani, həm də türkəsilli Yusif xas Hacib, Mahmud Kaşğari kimi Nizami sələflərinin yaradıcılıqları onun irsilə müqayisəli tədqiqata cəlb olunduqda, onlar arasındakı fərqli və ortaq cəhətlər müəyyənləşdirildikdə şairin daha çox türk öncüllərinə yaxın olması ilə seçildiyi ortaya çıxır.

Qeyd olunur ki, klassik ədəbiyyatda Azərbaycan məktəbinin Nizami kimi fars poeziyasına qüvvətli təsir göstərmiş nümayəndələrinin əsərlərində doğma türk məişətindən gələn və Azərbaycan türklərinin gündəlik danışığında aktiv istifadə olunan idiom və ibarələr də geniş işlədilir. Bu da Azərbaycan məktəbi nümayəndələrinin irsini fars mənşəli sələf və xələflərindən fərqləndirirdi.

“Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında bilinçvizm” başlıqlı 3-cü paraqrafda ikidilliliyin təkə dilçilik hadisəsi deyil, həm də müəyyən tarixi şəraitdə meydana çıxan sosial proses olduğu, Nizami dövründə Gəncədə yaşanan ikidilliliyin isə mövcudluğuna səbəb birgəyaşayışdan daha çox, işğallar, müxtəlif etnosların hakimiyyəti ələ alması və bu qəbildən olan bir sıra digər ekzogen faktorlardan qaynaqlandığı, yəni XII əsrdə indiki Şimali Azərbaycanda milli deyil, məhəlli ikidilliliyin müşahidə olunduğu bildirilir. Nəzərə

çatdırılır ki, Nizami dövründə şairin və bir çox saraya yaxın insanların ikidilliliyinin (kontaktsiz bilinqvizminin) əsas səbəbi Azərbaycan ərazisində dövlət nümayəndələrinin mədəni ünsiyyət dili kimi farscadan istifadəsi olmuşdur.

Qeyd olunur ki, Nizami əsərlərində Azərbaycan zərbi-məsəllərini, dilimizə məxsus bəzi idiomatik ifadələri farscaya kalka olunmuş şəkildə görməyimiz, rahat dilimizə çevirə bilməyimiz, şairin farsdilli tədqiqatçıların isə həmin dil faktlarının işləndiyi beytləri şərh etməkdə müəyyən çətinlik çəkməsi, türk dillərinə aid şəkilçilərin farsca sözlərə artırılması, türkcə söz və ifadələrin fars dilinə hərfi tərcümə edilərək işlənməsi kontaktsiz bilinqvizmin (qazanılmış ikidilliliyin) təzahürüdür.

Paraqrafın sonunda isə belə nəticəyə gəlinir ki, poliqlot, mənşəcə türkəsilli olan, əsərlərini farsca yazan şairin yaradıcılığında müşahidə olunan unikal bilinqvizm faktı təkcə intibah dahisi Nizami Gəncəvi üçün deyil, onun bir çox azərbaycanlı sələf və xələfləri üçün də xarakterikdir.

“Nizaminin “Xəmsə”yə yazdığı rəsmi girişlərdə türk dövlətçiliyindəki intibahın tərənnümü və türk toplumunda liderin rolunun bədii təqdimatı” adlı 4-cü paraqrafda “Xosrov və Şirin” poemasının “Atabəy Əbu Cəfər Məhəmməd Eldəgizin tərif” hissəsi, “Xoşbəxt padşah Qızıl Arslanın tərif” bölümü, Səlcuqların sonuncu hökmdarı III Toğrulun vəsf olunduğu “Bu şeirin tarixi və səbəbi haqqında” başlıqlı hissə və başqa poemalardakı rəsmi giriş xarakterli parçalar tədqiqata cəlb olunur. Qeyd olunur ki, Nizaminin poemalarında məmduhları, əsərini ithaf etdiyi hökmdarlar sırasında Məhəmməd Cahan Pəhləvan, Qızıl Arslan, Nüsrəddin Əbubəkr kimi parlaq şəxsiyyətlərin adlarının yer alması, onları mədh edərkən Qəder xan kimi türklərin əfsanəvi hökmdarlarına bənzətməsi şairin türklərə, türkəsilli hökmdarlara duyduğu rəğbət hissi haqqında da müəyyən təəssürat yaradır.

Nizaminin Məhəmməd Eldəgizi tərif edərkən Atabəylərin sarayında şairlərdən daha çox türkəsilli söz əhlinə qayğı və hörmət bəsləndiyini də xüsusi nəzərə çatdırdığı bildirilir.

II fəslin əsas müddəaları iddiaçının aşağıdakı elmi əsərlərində əks olunmuşdur¹².

“Nizami Gəncəvi yaradıcılığında türk məişəti və Azərbaycan-türk xalq ədəbiyyatı ənənələri” adlı III fəsil iki paraqraftan ibarətdir. **“Nizami yaradıcılığında Azərbaycan-türk xalq ədəbiyyatı ənənələri”** adlı 1-ci paraqraf özü də üç bənddən ibarətdir. **“Nizami yaradıcılığında “Oğuznamə” təsiri”** adlı birinci bənddə oğuzların həyatı, məişəti, etnik düşüncə tərz, epos mədəniyyəti ilə bağlı bəzi atalar sözləri, məsəllərin, əfsanə, rəvayət və dastan motivlərinin dahi Nizaminin yaradıcılığında bu və ya digər şəkildə əksini tapmasının onun etnik kimliyini müəyyən edən faktorlardan biri olduğu söyleneir. “Xəmsə”yə daxil olan poemalarda bəzi rəvayət və əfsanələrin tam şəkildə nəql edildiyi, digər hallarda isə şairin hansısa bir rəvayətə, əfsanəyə təlimlər etdiyi, milli atalar sözü və məsəllərimizi kəlkə edərək nəzmə çəkdiyi göstərilir.

Məsələn, “Xosrov və Şirin”də “Xosrovun Bəhram Çubinin ölümündən xəbər tutması” bəhsində bu gün də xalq dilində geniş istifadə olunan *“Ayağını yorğanına görə uzat”*, – deyiminin aşağıdakı şəkildə istifadə olunduğu nümunə gətirilir:

مجو بالاتر از دوران خود جای
مکش از گلیم خویشتن پای

¹² Nəcəfzadə, Ə.B. Klassik ədəbiyyatda Azərbaycan məktəbi və Nizami yaradıcılığı // AMEA-nın müxbir üzvü, Əməkdar Elm Xadimi, professor Azadə Rüstəmovaya həsr olunmuş Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, – 21, oktyabr, – 2013, – s. 224-228; Nəcəfzadə, Ə.B. Nizami Gəncəvi yaradıcılığında bilinçvizm // – Bakı: Nizami Gəncəvi-870 (Məqalələr toplusu), – 2012. – s. 222-229; 173. Nəcəfzadə, Ə.B. Nizami Gəncəvinin türk mənşəyi, mənbələrə yeni bucaq altında baxış // I Türkoloji Qurultayın 90 illiyinə həsr olunmuş “Türkoloji elmi-mədəni hərəkatda ortaq dəyərlər və yeni çağırışlar” adlı Beynəlxalq konfransın materialları, – Bakı: AMEA Rəyasət Heyyyəti, – 14-15 noyabr, – 2016, – s. 304-310; Nəcəfzadə, Ə.B. Nizaminin “Xosrov və Şirin” əsərində Azərbaycan atabəyləri // “Tarixi ipək yolu və Naxçıvanın iqtisadi-mədəni əlaqələrinin inkişafı məsələləri” adlı Beynəlxalq İpək Yolu konfransı, – Naxçıvan: Naxçıvan Dövlət Universiteti, – 16-17 oktyabr, – 2015, – s. 128-129; Nəcəfzadə, Ə.B. Nizaminin “Xosrov və Şirin” əsərinə yazdığı rəsmi girişlərdə Azərbaycan intibahının təcəssümü // – Bakı: Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2015. №3, – s. 81-84; Nəcəfzadə, Ə.B. Nizaminin milli mənsubiyyətinə dair // – Bakı: Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi Əsərləri, – 2014. Xüsusi buraxılış – s. 43-52.

*Öz boyundan artıq məqam axtarma,
Ayağını kilimindən çox uzatma.*¹³

Haqqında danışdığımız məsəlin Dədə Qorqudla əlaqədar rəvayətlə bağlı olmasının Nizaminin oğuz türklərinin ağız ədəbiyyatına dərinlən bələdliyinin bir göstəricisi olduğu müqayisəli tədqiqat əsasında təqdim olunur.

Bu bənddə şairin “Oğuznamə”lərə bələd olmasının təkə Dədə Qorqudla bağlı motivləri əsərlərində işlətməsi ilə məhdudlaşmadığı bildirilir, “İskəndərnamə”nin ümumi mətni ilə Oğuz xanla bağlı yazılı dastan nümunələri – “Oğuznamə”lər arasında müəyyən ortaq cəhətlərin müşahidə edildiyi, onlar arasında həm müəyyən süjet, həm də motiv oxşarlığına rast gəldiyi də göstərilir. Məsələn, Fəzlullah Rəşidəddinin “Cami ət-təvarix” əsərindəki “Oğuzun qaranlıq ölkəyə yürüşü və həmin ölkənin vəziyyəti” fəsili ilə “Şərəfnamə”dəki “İskəndərin zülmətə getməsi” hissəsi arasında uyğunluğun təkə başlıqlarda deyil, epik süjetin ayrı-ayrı motivlərində də özünü göstərdiyi nümunələrin müqayisəsi əsasında təqdim olunur. Yaxud, “Oğuznamə”də Qara Sülüynün atası Yuş Xoca ilə söhbətinin “Şərəfnamə”də İskəndər ordusundan olan bir cavanın atasından məsləhət almasının təxminən eyni məzmunu ifadə etməsi nümunə gətirilir.

“Nizaminin “Xəmsə”sində ozan-aşıq yaradıcılığının təsiri” adlı ikinci bənddə şairin irsində aşiq ədəbiyyatı ünsürlərinin aşkar edilməsindən söhbət açılır. Məsələn, “Xosrov və Şirin”nin “Kitab üçün üzr” bölməsində xəyali insanın ümumi bioqrafik təsvirini verən və kompozisiya ünsürü kimi çıxış edən, həm də süjet daxilində baş qəhrəmanın həyatının ilk mərhələlərini təqdim edən parçaların aşiq yaradıcılığında qoşmanın xüsusi növü, mövzu rəngarəngliyi sayılan vücudnaməni xatırlatdığı göstərilir. Əsərin “Xosrovun babasını yuxuda görməsi” fəslinin məhəbbət dastanlarındakı aşıqın buta almasını, Məhinbanunun yuxusunun isə “Dədə Qorqud”dakı Salur Qazanın yuxusunu xatırlatdığı müqayisəli şəkildə təqdim olunur.

Nizaminin “Leyli və Məcnun”unun qaynaqları sırasında ərəb rəvayətləri ilə yanaşı, şairin yaşadığı dövrdə artıq Azərbaycan

¹³ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin (Filoloji tərcümə) / tərc. ed. H.Məmmədzadə. – Bakı: Elm, – 1981. – s. 159.

folklorunda xalq arasında geniş yayılan xalq dastanından da istifadə etdiyi fərziyyəsi dəstəklənir. Şairin əsərin hissələrini nəzmə çəkərkən *“Əfsanə yaradan bir sahib hüsnər bu qəmli dastanı belə nəql edər”* kimi misralarla sözə başlamasının da bu fikri təsdiqlədiyi söylənilir. Poemanın əvvəlində əxlaqi-didaktik məzmun daşıyan *“Hikmət və moizə haqqında”* başlıqlı parçanın məhəbbət dastanlarının əvvəllərində işlənən ustadnamələri xatırlatdığı fikri irəli sürülür. Nizaminin *“Leyli və Məcnun”* unundakı bəzi süjet incəlikləri ilə *“Kitabi-Dədə Qorqud”* və başqa türk məhəbbət, qəhrəmanlıq dastanları arasında yaxınlığın müşahidə edildiyi də bildirilir.

Bu qənaətə gəlinir ki, Nizami yaradıcılığı ümumilikdə Azərbaycan, türk bədii təfəkkürünün məhsulu olduğundan şair mövzularının mənbəyini başqa xalqların ədəbiyyatından alsa da, onun əsərlərində türk ruhu, oğuz epos ənənəsi istər-istəməz özünü büruzə verir, *“Leyli və Məcnun”* məsnəvisində də xalqımıza məxsus düşüncə tərzı obrazların əhval-ruhiyyəsində, süjetin qurulma mexanizmində, əsərin alt qatında bariz şəkildə hiss olunur.

Bildirilir ki, *“Leyli və Məcnun”* poemasının ayrı-ayrı fəsilələrində Nizaminin *“Bu söz incisini düzən zaman mən belə danışmışdı bu nəqli deyən”*, *“Deyir söz ustası, onu dinlə sən”* və s. kimi misralarla sözə başlaması artıq XII əsrdə Azərbaycan folklorunda bu mövzuda xüsusi bir dastanın formalaşdığı və xalq arasında geniş yayıldığı ehtimalını irəli sürməyə əsas verir.

Aparılan araşdırmalar, müxtəlif alimlərin mövzu ilə bağlı qeydləri əsasında belə nəticəyə gəlinir ki, Nizami *“Leyli və Məcnun”* poemasının mövzusunu şifahi xalq ədəbiyyatından, Azərbaycan folklorunun məhəbbət dastanları, rəvayət və əfsanələrindən götürmüş, özünəqədərki klassik mənbəşünasların və ədəbi tənqidçilərin irsindən öyrəndiyi fikirlər əsasında əsərini real faktlarla zənginləşdirmişdir. Bunun sayəsində *“Leyli və Məcnun”* da əfsanə ilə həqiqət, ərəb rəvayətləri ilə türk dastan düşüncəsi çulğalaşmış, qədim köklərə malik məhəbbət əfsanəsi əbədi aşılıq simvoluna çevrilmişdir.

Dissertasiya işinin bu bəndində Azərbaycan aşığı ədəbiyyatının, xalq dastanlarımızın Nizami yaradıcılığında təsirinin *“Yeddi gözəl”* poemasında da aşkar hiss olunması iki istiqamətdə təqdim edilir:

1) Bilavasitə Azərbaycan-türk folklorundan bəhrələnməklə yaradılan süjet və motivlər;

2) Azərbaycan və ümumtürk şifahi ədəbiyyatından götürülərək, dəyişikliyə uğradılmış vəziyyətdə məqsədli şəkildə istifadə olunan süjet və motivlər.

Nəticə olaraq Nizaminin türk mifologiyası, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı və ozan-aşıq yaradıcılığı ilə əlaqəsi bütün “Xəmsə” boyu müşahidə olunduğu qənaətinə gəlinir.

“Şərəfnamə”dəki nağıl, əfsanə və dastan ənənələri adlı üçüncü bənddə xalqımızın və ümumiyyətlə, türk etnosunun şifahi ədəbiyyatına məxsus bəzi materialların izlərinin tarixi faktlarla zəngin “İskəndərnamə” poemasının “Şərəfnamə” hissəsində özünü daha bariz şəkildə göstərdiyi nümunələr əsasında təqdim olunur. Diqqət Nizaminin “İqbalnamə”də böyük İskəndəri *“rum papaqlı bir türk”* adlandırmasına və bununla da bir növ mövzuya türk baxış bucağından yanaşdığını sərgiləməsinə yönəldilir.

“Şərəfnamə”də Daranın qasidlə İskəndərə məktub əvəzində bir neçə əşya – bir top, bir çövkən və bir çuval küncüt göndərməsi, İskəndərin isə cavabında kiçik çuvala quşların yeyə bilmədiyini üzərlik doldurtdurub göndərməsinin təsvirinin Azərbaycan xalq nağıllarından “Qara vəzir”in nağılındakı Mələk xanımın hind padşahına üzərində xırda qara nişan olan bir qarpız və bir bıçaq göndərməsinə bənzədiyini göstərilir. Şairin Azərbaycan xalq nağılları ənənəsinə uyğun süjet qurduğu fikri irəli sürülür.

“Şərəfnamə”nin “İskəndərin Hindistandan Çinə getməsi” və “İskəndərin Qıpçaq çölünə çatması” fəsillərinin məzmununun Mahmud Kaşğarlının “Divanu lüğət-it-türk”də nağıl edilən, türk xalqlarının qədim tarixi ilə bağlı “Şu” (“Saka”) dastanını xatırladığı müqayisəli şəkildə təqdim olunur.

Bildirilir ki, “İskəndərnamə”də musiqi aləti kimi türk nayı (türk borusu) və sazın təsviri, saz ifaçılarının dastan söyləməsi, musiqiçilərin ozanlarsayağı oxuyub-çalması kimi məsələlərin də məhz Çin türkləri ilə bağlı süjetə daxil edilməsi xüsusi maraq doğurur və Nizaminin İskəndərlə bağlı nə zamansa türklərdə mövcud olmuş hansısa bir dastanla tanış olduğunu ehtimal etməyimizə imkan verir. Belə ki, “Şərəfnamə”də Bulqar şəhərinin salınması ilə bağlı əfsanənin də yer alması buna bir dəlildir.

İskəndərin ruslarla döyüşü zamanı müttəfiqləri sırasında türk sərkərdələrinin – Qədən xan və Qur xanın da yer almasının Nizaminin milli təəssübkeşliyindən irəli gəldiyi fikri irəli sürülür.

Bəndin sonunda bu qənaətə gəlinir ki, Nizami qədim türk mənbələrinə orijinal yanaşaraq tarixi faktlardan öz məqsədi üçün – hadisələrin daha real anlaşılması nəminə istifadə edib, həmçinin türklərin vətənpərvər övladlarının unudulmaması və qəhrəmanlıq ənənələrimizin tarixdə əbədi yaşaması məramı ilə uğurla bəhrələnib, tarixi keçmişimizlə bağlı dastan, əfsanə, rəvayət və nağıllarımızdan səmərəli faydalana bilib.

“Nizami yaradıcılığında türk məişəti” adlı 2-ci paragraf dörd bənddən ibarətdir. **“Nizami irsində “türk həmləsi”, yaxud türk savaş ənənəsi”** başlıqlı birinci bənddə “Xəmsə”yə daxil olan poemalarda *“türk”* sözünün *“həmlə”*, *“basqın”*, *“hücum”* kimi savaş terminləri ilə bir birləşmə daxilində təyin kimi işlədilməsi məsələsi ətrafında fikir yürüdülmür, həm həqiqi, həm də məcazi mənada istifadə olunan *“türk həmləsi”*, *“türk basqını”* ifadələrinin şairin əsərlərində tətbiqi özəllikləri barədə məlumat verilir. Şairin türkün döyüş məharətini təqdim etmək, türk hücum taktikasını süjet daxilində əks etdirmək və döyüşkən türk simasından məcaz məqamında faydalanmaq üçün bu birləşmədən yararlandığı diqqətə çatdırılır. Ə.Əsgər və M.Qıpçağın “Türk savaş sənəti”, Ə.Özdalın “Türklərin savaş sənəti – aldadıcı taktikalar və müxtəlif strategiyalar” kitablarındakı məlumatlara, “Kül Tigin” kitabəsinə, “İqor polku haqqında” dastana, Çin mənbələrdəki Hun imperatoru Mete xaqanın yürüşləri ilə bağlı qeydlərə, Əbu Osman bin Bəhr əl-Cahiz əl-Bəsrinin “Türklərin fəzilətləri və ümumiyyətlə, xilafət ordusu haqqında” risaləsinə əsasən, *“qurd həmləsi”* kimi də tanınan bu döyüş taktikası haqqında təəssürat yaradılır.

Qeyd olunur ki, türk həmləsi kimi tanınan bu strateji planın “qurd” məcazı ilə təqdiminin də təbii əsası var. Belə ki, ilk növbədə ordu üçün meydanda manevr imkanı yaradan bu həmlə boz qurd sürülərinin köç zamanı çətin təbiət şərtlərində inanılmaz bir sistem quraraq hərəkət etmələrini xatırladır.

Nizaminin “Xosrov və Şirin”də “İsfahanlı Şəkərin əhvalatı” bəhsində, “Yeddi gözəl”də “Bəhram Gurun üstünə Çin xaqanının qoşun çəkməsi” hissəsində, “İskəndərnamə”də Çin-türk ordusunun

qəfil yürüşü haqqında danışılarkən və b. məqamlarda *“türk basqını”* ifadəsinin işlənməsinə diqqət yetirilir. Belə qənaətə gəlinir ki, şair həm tanış olduğu qədim mənbələrdən, həm də onu əhatə edən mühitdən türk ordu nizamı haqqında geniş bilgi əldə etmişdir. Belə ki, həm bu döyüş üsulu, həm də ifadənin özü Nizamidən öncə olduğu kimi, sənətkarın dövründə də, hətta ondan sonrakı əsrlərdə də populyar olmuş, türkün simasının səciyyəvi cizgilərindən biri kimi tanınmışdır.

Bu bənddə “Xəmsə”yə daxil olan əsərlərdə *“türk nayı”* kimi tanınan kərənay hərbi musiqi alətinin adının çəkməsi də Nizaminin türk ordu nizamı, əski türk döyüş ənənəsi haqqında bilgisini ifadə edən elementlərdən biri olduğu bildirilir. Bu musiqi alətinin şairin irsində məhz *“türk”* təyini ilə işlənməsinin artıq onun hansı xalqın hərbi strategiyasının elementi kimi qəbul olunmasından xəbər verdiyi söylənir. “İskəndərnamə”də “İskəndərin Zəngibar şahına xəbər göndərməsi”, “Daranın İskəndərlə müharibəsi”, “Daranın sərkərdələri tərəfindən öldürülməsi” bəhslərində türk nayının – kərənayın döyüşdə tətbiqi məqamı və məqsədləri, “İskəndərin ruslarla vuruşması” bəhsində isə bu alətin quruluşu haqqında qısa məlumat verilib, boru şəkilli olmasının göstərildiyi nəzərə çatdırılır. A.Mustafayevin “Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi (etnoqrafik materiallar əsasında tipoloji tədqiqat)” monoqrafiyasına, Ə.Bədəlbəylinin “İzahlı monoqrafik musiqi lüğəti”nə, Ə.Dağlının “Ozan Qaravəli” tədqiqatına istinadən bu musiqi alətinin Azərbaycan-türk məişətinin, həmçinin türk savaş ənənəsinin bir mühüm elementi olduğu, Azərbaycan ərazisində XIX əsrə kimi dövlət əhəmiyyətli tədbirlərdə, əlamətdar günlərdə istifadə edildiyi barədə məlumat verilir.

Bəndin sonunda belə nəticəyə gəlinir ki, Nizami geniş müəllimə və hərtərəfli biliyə malik olan bir ədib, bir yazar olaraq çox güman ki, *“türk basqını”*, *“türk həmləsi”* ilə bağlı mövcud olan əksər yazılı mənbələr və şifahi ədəbiyyat materialları ilə tanış olmuş, bundan əlavə türk ordu sistemini öyrənmiş, döyüş taktikasını izləmiş və bədii irsində də bunlardan məharətlə bəhrələnmişdir. Bildirilir ki, Nizami irsində *“türk”* sözü təkcə bir məcaz kimi deyil, məsələn yuxarıdakı birləşmələrdəki kimi *“qəfil”* mənasını verən epitet olaraq

yox, həm də sırf bir etnosun tarixi ilə əlaqədar – türklüyə xas xisləti bildirən həqiqi mənalı leksem kimi də işlənmişdir.

“Nizami yaradıcılığında çövkan oyunu qədim türk məişətinin parçası kimi” adlı ikinci bənddə türk məişətində asudə vaxtın təşkilində xüsusi önəm daşıyan, gənclərin fiziki cəhətdən möhkəmlənməsini təmin edən, əqli çevikliyi artıran, sərkərdəlik keyfiyyətlərini üzə çıxaran çövkan adı ilə tanınan xalq oyunundan Nizami “Xəmsə”sində bədii məqsədlərlə istifadə tədqiqat obyektinə çevrilir. M.Adilovun “Azərbaycan çövkanı və polo”, M.Bağirova və E.Məmmədovun “Qədim və orta əsrlər Azərbaycanında idmanın tarixindən” məqalələrinə, “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı bəzi epizodlara istinadən çövkan oyununun milli məişətimizin ayrılmaz elementi olması haqqında təsəvvür yaradılır, oyunun adının da türk mənşəli söz olması nəzərə çatdırılır, İran, Hindistan, oradan da dünyanın müxtəlif regionlarına məhz türklərin vasitəsilə yayıldığı əsaslandırılır. Mövcud tədqiqat materiallarına istinadən bildirilir ki, bu oyunda milli adət-ənənələrimiz, şüuraltı qatlarda gizlənən xalqın sakral təfəkkürü, totem və ruhlara inanc kimi ilkin dini təsəvvürlərin izləri də öz ifadəsini tapırdı. Qətran Təbrizinin, Xaqani Şirvaninin yaradıcılığında çövkan oyununun təsvir olunduğu, Nizami “Xəmsə”sinə daxil olan beş poemadan dördündə bu oyunun elementlərindən istifadə olunduğu bildirilir. “Sirlər xəzinəsi”nin “Könül dünyası və onunla sirdaşlıq”, “Yeddi gözəl”in “Xavərnəqin tərifı və Nemanın yoxa çıxması”, “Şərəfnamə”nin “Öz halına və zamanənin gedişinə dair” hissələrində çövkan oyununun elementlərindən bənzətmə vasitəsi kimi istifadə olunduğu, “Xosrov və Şirin”də “Atasından qorxub qaçan Xosrovun Ərmənə gəlməsi” hissəsində çövkan çubuğunun hazırlanma texnologiyası, “Məhinbanunun Şirinə öyüd verməsi” bəhsində oyunun gedişatı haqqında məlumat verildiyi bildirilir.

Tarixi mənbələrə əsaslanıb Nizami zamanında çövkan oyununun Azərbaycan xalqının məişətinin bir parçası olduğu, hökmdarların və saraya yaxın adamların da bu oyunu izləyərək asudə vaxtlarını keçirdikləri haqqında məlumat verilir, Nizaminin isə “Xəmsə”yə daxil olan əsərlərində çövkan oyununun qaydaları və ünsürlərindən rəmzi anlamda da, hərfi mənada da istifadə edərkən fərdi bədii təxəyyülünü bir türk kimi çalışdırdığı, özünəqədərki

ənənəni davam etdirərək bu təfəkkürü özündən sonra yaranan ədəbiyyata da ötürməyi bacardığı nümunələr gətirilməklə əsaslandırılır.

“Nizaminin “Xosrov və Şirin” poemasında at heykəl obrazı və türk dəfn adətləri” adlı üçüncü bənddə “Xosrov və Şirin” poemasının “Şapurun Şirini axtarmaq üçün Ərmənə getməsi”¹⁴ hissəsində Nizaminin Şapurun dililə katiblərin İnhiraq kimi köçürdükleri əl-Hərək dağının (böyük ehtimala görə, Kəpəz dağı) ətəyində keşislərin yaşadığı bir qədim kilsənin yaxınlığındakı mağarada qara daşdan yonulmuş bir at heykəlinin olmasından söhbət açması diqqət mərkəzinə gətirilir. At və qoç heykəlləri, onların müxtəlif təsvirlərinin türk xalqlarında ulu əcdad inancları ilə bağlı olub, totemizmin qalıqları şəklində islamaqədərki inanclarda olduğu kimi, İslamdan sonrakı mədəniyyətdə də öz mövqeyini qoruya bilməsi söylənilir. M.Xəlilovun “Cənubi Qafqazın qədim daş heykəlləri” məqaləsinə əsasən, bunun qədim türklərin axirət inancı ilə bağlı olduğu üçün sonrakı dövrlərdə daha çox dəfn adətlərində qorunduğu və bu tip heykəllərin qəbirüstü abidələr şəklində ucaldıldığı bildirilir.

S.Aciqalının “Köçərilərin memarlığı – Avrasiyanın tarix və mədəniyyət fenomeni (Aral-Xəzər regionunun abidələri)” tədqiqatına, Jan-Pol Runun “Əski türk mifologiyası” kitabına, F.Ağasioğlunun “Daşbaba” monoqrafiyasına istinadən Nizaminin təsvir etdiyi bu at heykəlin qeyri-adi gücə malik olması, Şəbdiz və Gülgün adlı atların möcüzə nəticəsində ondan törəməsinə söyləməsinin Azərbaycan ərazisində yaşayan türk tayfalarında atlara müqəddəs varlıqlar kimi inamın mövcudluğu və bu ərazinin atın ilk əhliləşdirildiyi məkan kimi bilinməsi ilə əlaqələndirilir.

Nizami dövründə Azərbaycan folklorunda sehrli və ya xüsusi gücə, dözümlülüyə malik atlar haqqında bir rəvayətin mövcudluğu və şairin qeyri-adi gücə malik atların əcdadı olan at heykəl obrazını yaradarkən həmin mənbəyə işarə etmək istədiyi ehtimal olunur. Bu məqsədlə “Xosrov və Şirin”dəki Şəbdiz və Gülgün ilə bağlı motiv, “Koroğlu” dastanındakı Qırat və Düratla bağlı süjetlə müqayisə

¹⁴ Ərmən tarixən xristian inanlı türkdilli əhalinin – albanların məskunlaşdığı ərazidir, müasir ermənilər – haylarla isə heç bir əlaqəsi yoxdur.

edilir. Bu əfsanə və rəvayətlərin yaranmasına səbəb olan amillər sırasında Azərbaycan ərazisində geniş yayılmış heyvan kultu ilə bağlı və daha çox qəbirüstü abidə kimi ucaldılan müxtəlif ölçülü heykəllər – at fiqurları barədə məlumat verilir.

Bəndin sonunda belə bir nəticəyə gəlinir ki, dahi Nizaminin nəql etdiyi əfsanənin – Şəbdiz və Gülgün adlı atların ümumi əcdadı olan qara daşdan yonulmuş heykəl haqqında rəvayətin elmi əsası var. Çox böyük ehtimal ki, vaxtilə bütün Azərbaycan ərazisində olduğu kimi Gəncə yaxınlığında, Kəpəz dağının ətəklərində də xalqın müqəddəs hesab etdiyi şəxslərdən birinin qəbri üzərində bir at heykəli qoyula, sonralar bu abidənin müqəddəsliyini nəzərə alıb onun yaxınlığında xristian kilsəsi ucaldıla və monastır yaradıla bilərdi. Şairin zamanında isə bunların yalnız xatirəsi yaşadığından Nizami onu ya hansısa yazılı abidədən oxumuş, ya da aqıl qocalardan eşitmiş, bu rəvayəti yaşatmaq məqsədi ilə də əsərinə gətirmişdir.

“Azərbaycan-türk milli mətbəxinin və süfrə mədəniyyətinin Nizami “Xəmsə”sində bədii əksi” adlı dördüncü bənddə Azərbaycan-türk mədəniyyətinin mühüm bir elementi kimi qavranılan milli mətbəximizin müxtəlif nümunələrinin “Xəmsə”yə daxil poemalarda təqdiminin məqsədi açıqlanır. Dünya xalqlarının əksər klassiklərinin yaradıcılığında milli mətbəx və qidalanma mədəniyyəti ilə bağlı məqamlara rast gəlinəndiyi kimi Nizaminin də məsnəvilərində mətbəximizə aid müxtəlif təamlardan bəzən bədii təsvir vasitəsi, təşbeh kimi istifadə etdiyi, bəzən də milli mədəniyyətimizi təbliğ məqsədilə yararlandığı bildirilir. Hər iki halda şairin öz millətinə, aid olduğu türk etnosuna məxsus kulinariya nümunələrinin, süfrə mədəniyyəti, servis və qidalanma etikətinin təbliğatçısı kimi çıxış etdiyi nəzərə çatdırılır.

Bildirilir ki, “Xəmsə”də Azərbaycan mətbəxinə aid isti yeməklərdən – xaş, xuruşlu plov, şirniyyatlardan – şəkərbura, paxlava, içkilərdən – şərbət, xoşab və s. ilə yanaşı, ayran və nazik kimi sırf türk mətbəxinə aid nümunələri də görmək olur. Bəzən şair onları məhz “türk” epiteti ilə təqdim edir. Bəzən hətta qısa da olsa, onların hazırlanma texnologiyasından, tərkibini təşkil edən məmulatlardan bəhs açır. O əsərdəki məqsəddən asılı olaraq, hansı heyvanın ətinin hansı xörək üçün daha yararlı olduğunu, heyvanın hansı yaşda kəsilməli olduğunu, hansı xörəkdən sonra hansı təamın,

hansı yeməklə hansı xuruşun, turşunun (şorabanın) verilməli olduğunu və s. kimi xırda təfərrüatları da göstərir. Burada milli süfrə mədəniyyətinin qatlarını – kasıb ilə zənginin süfrəsinin fərqini, hətta mərasim yeməklərini və içkilərini də görürük.

“Yeddi gözəl”də xəngəl xörəyinin qədim mənbələrdə olduğu kimi, əsl türk sözü olan “*tutmac*” adı ilə verildiyi, “Yeddi gözəl”də dovğanın türklüyün rəmzi kimi təqdim edildiyi, “Şərəfnamə”də bu gün də bayram süfrələrinin bəzəyi olan şəkərburadan türk qızının (çinli kənz) dodağının şirinliyini təsvir etmək üçün faydalandığı göstərilir.

Məsələn, Nizaminin “Yeddi gözəl” poemasında xəngəl xörəyinin adı qədim mənbələrdə olduğu kimi, əsl türk sözü olan “*tutmac*” adı ilə verilir. Nizami poemanın “Sözə sitayiş, tövsiyə və nəsihət” hissəsində belə bir maraqlı təzad verir:

خار کز نخل دور شد تاجش
به که سازند سیخ تتماجش

*Xurma ağacının başından uzaq düşən tikanı
Tutmac (bişirməyə) çör-çöp etsələr yaxşıdır.*¹⁵

Yaxud, “Xəmsə”də yer alan türk yemək növlərindən biri də dovğadır. Bu xörəyin adı əsl türk sözü ilə ifadə olunmasa da, şair “Yeddi gözəl” əsərində dovğanı türklüyün rəmzi kimi işlədir. Müəllif əsərin yuxarıda adıgedən hissəsində belə bir beyt verir:

ترکیمرا در این حبش نخرند
لا جرم دوغ بای خوش نخورند

*Mənim türklüyümü Həbəşistanda almırlar,
Odur ki, mənim ləzzətli dovğamı yemirlər.*¹⁶

Şairin “Xosrov və Şirin” və “İskəndərnamə”də milli mətbəx və qonaqpərvərliyimizin təqdimi ilə vətənpərvərlik nümayiş etdirdiyi, öz xalqının zəngin süfrəsi ilə qürur duyduğu göstərilir. Bunun Nizaminin türklüyünü bir daha sərgilədiyi söylənilir.

III fəslin əsas müddəaları iddiaçının aşağıdakı məqalə və məruzələrində ifadə olunub.¹⁷

¹⁵ Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl (Filoloji tərcümə) / tərc. ed. R.Əliyev. – Bakı: Elm, – 1983. – s. 43.

¹⁶ Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl (Filoloji tərcümə) / tərc. ed. R.Əliyev. – Bakı: Elm, – 1983. – s. 44.

“Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sində türkəsilli bədii qəhrəmanlar” adlı IV fəsil iki paraqraftan ibarətdir. **“Nizami Gəncəvi yaradıcılığında bəzi qadın obrazlarının mənşəyinə dair”** başlıqlı 1-ci paraqraf dörd bənddən təşkil olunub.

Bu paraqrafta Nizaminin yaratdığı orijinal obrazlar içərisində silsilə qadın surətlərinin də mühüm yer tutduğu göstərilir. Məhz hərtərəfli müsbət planda işlənmiş Şirin obrazı ilə yazılı ədəbiyyatımızda ilk müsbət qadın baş qəhrəmanın yaradıldığı diqqətə çatdırılır. Həmçinin şairin ideallarından birinin də türk qadınının nəcibliyini dünyaya bəyan etmək olduğu bildirilir. Nizaminin öz qəhrəmanlarını çox zaman qadın obrazları ilə, ələlxüsus türkəsilli Şirin, Fitnə, Nüşabə, Nistəndərcəhanla qarşılaşdırdığı, onların dili ilə

¹⁷ Nəcəfzadə, Ə.B. Nizami əsərlərinin el variantlarının toplanmasında Ərtoğrul Cavidin rolu // “Hüseyn Cavid və müasir gənclik” (Hüseyn Cavid - 135) adlı Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: H.Cavidin Ev Muzeyi, – 23 oktyabr, – 2017, – s. 58-59; Nəcəfzadə, Ə.B. Nizami Gəncəvi yaradıcılığında “Kitabi-Dədə Qorqud” ənənəsi // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2015. №5, – s. 400-406; Nəcəfzadə, Ə.B. Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” əsərində ozan-aşıq yaradıcılığının təsiri // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2012. №6, – s. 455-462; Nəcəfzadə, Ə.B. Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” əsərində ozan-aşıq yaradıcılığının təsiri // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2013. №6, – s. 326-332; Nəcəfzadə, Ə.B. Nizami Gəncəvinin “Şərəfnamə”sində şifahi epik ənənənin yeri // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, – 2014. №2, – s. 20-23; Nəcəfzadə, Ə.B. Nizaminin “İskəndərnamə”sində “Türk nayı” – kərəmay aləti haqqında // “Türksoylu Xalqların Musiqi Mədəniyyətinin tədqiqi problemləri” adlı XV Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları, – Bakı: Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, – 2 may, – 2016. – s. 75-77; Nəcəfzadə, Ə.B. Oğuzlarla bağlı ədəbi motivlərin Nizami yaradıcılığında izləri // “Türk xalqları ədəbiyyatı: mənşəyi inkişaf mərhələləri və problemləri” adlı Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: AMEA N.Gəncəvi ad. Ədəbiyyat İnstitutu, – 1-2 dekabr, – 2015, – s. 231-234; Nəcəfov, A.B. Nizami Hamse'sində Azərbaycan-Türk milli mutfaqı və sofrə kultürünün sanatsal yankısı (Artistic reflection of Azerbaijan-Turkish national cuisine and food culture in Nizami's “Hamsah”) // Zeitschrift für die Welt der Türken / Jurnal of World of Turks [ZFWT], VOL. 12. No. 1 (2020), – p. 199-208; Наджафов, А.Б. Описание Китая и образ Китайцев в “Пятерице” (“Хамсе”) Низами Гянджеви // Россия–Китай: история и культура, Сборник статей и докладов участников X международной научно– практической конференции, – Казань: Казанский (Приволжский) Федеральный Университет, – 5-7 октября, – 2017, – с. 410-414.

hökmdar surətlərinə həyat dərsi verdiyi, mənəvi təkamülə səslədiyi və yaxşılığa doğru dəyişdiyi söylənilir. O da diqqətə çatdırılır ki, Nizami əsərlərində qadınlar “Kitabi-Dədə Qorqud” ənənəsinə uyğun olaraq müqayisədə verilir, mənfinin müsbət alternativini yaradıldığından yaxşısı pisindən fərqləndirilir. Nizaminin fikrincə, qadın gözəl və zəkali olmaqla yanaşı, həm də cəsarətli, yeri gələrsə, igid olmalı, öz yarına dayaq durmağı da bacarmalıdır.

Nizami “Şərəfnamə”nin sonuna yaxın türk-qıpçaq gözəllərinin təsvirini verərkən türk qadının sərbəstliyi və qorxmazlığı haqqında belə yazır:

نقابی نه بر صفحه رویشان
نه باک از برادر نه از شویشان

*Üzlərində əslən örtük olmazdı,
Nə qardaşından qorxarlar, nə də ki, ərdən.*¹⁸

Bütün “Xəmsə” boyu Nizaminin yaratdığı müsbət qadın obrazları tərəf müqabili olan kişilərdən qorxmur, lakin onlara hörmət edir, aşiq olduqlarını isə səmimi məhəbbətlə sevirilər.

“Nizaminin “Xosrov və Şirin”ində Məhin banu obrazı, yaxud Qafqazın türkəsilli qadın hakimi” adlı birinci bənddə bildirilir ki, şairin yaradıcılığında türk kökənli məşhur qadın şəxslər təkcə ideallaşdırılmır, eyni zamanda onların simasında Midiya və Albaniya əsilli məşhurlar da yada salınır. “Şəhrestanihayə-Eran-şəhr”, “Tarixi-güzidə”, “Gülistani-İrəm” kimi tarixi-coğrafi mənbələrə, müasir nizamişünaslıq materiallarına istinadən Məhin banunun Nizami tərəfindən bir türk hökmdarı kimi yaradılmasının qaynaqlardakı faktlarla da təsdiqini tapdığı əsaslandırılır. Bərdəni özünə paytaxt seçən, Dərbənddən Abxaza qədər böyük bir əraziyə hömranlıq edən Arran məlikəsini yaradarkən Nizaminin xalqın yaddaşında mövcud olan Şəmirə ilə bağlı motivləri topladığı, bu rəvayətlərə yeni həyat qazandırdığı və kökü ilə türklərə bağlı olan Midiya gözəli Semiramidani da unudulmağa qoymadığı bildirilir.

“Xosrov və Şirin” əsərində Şirinin bibisi Məhinbanunun aqıl, təcrübəli ağbirçək kimi təqdim olunduğu və eyni zamanda öz

¹⁸ Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə (Şərəfnamə), (Filoloji tərcümə) / tərc. ed. Q.Əliyev. – Bakı: Elm, – 1983. – s. 307.

mənşəyi, türklüyü ilə öyündüyü diqqətə çatdırılır. Məhinbanunun Şirinə nəsihətində söylədiyi aşağıdakı məşhur misralar sitat gətirilir:

گر او ما هست ما نیز آفتابیم
وگر کیخسرو است افراسیابیم

*Əgər o aydırsa, biz də günəşik,
O, Keyxosrovdursa, biz Əfrasiyabıq.*¹⁹

Görkəmli nizamişünas X.Yusifliyə istinadən şairin bu beytdə Məhinbanunun dili ilə: “*Biz də Əfrasiyabıq*”, – deməsinin Nizaminin özünə də aid olduğu göstərilir. Şairin doğulub boya-başa çatdığı, 24 oğuz tayfalarından biri olan Gəncəklərin adı ilə bağlı olan Gəncə şəhərinin qədim İran mənbələrində məhz Əfrasiyabın adı ilə bağlandığı qeyd edilir, bu məlumatın M.Kaşğari, F.Rəşidəddin kimi türk müəlliflərinin də təsdiqlədiyi göstərilir.

Firudin Qurbansoyun “Şeyx Nizami, Gəncə və ...” məqaləsinə əsasən, Gəncənin Əfrasiyab – Alp Ər Tunqa tərəfindən salınması faktının ilkin mənbəyə istinadən təsdiqləndiyi bildirilir. Eramızın 651-ci ilində şahzadə üçün köhnə mətnlərdən köçürülərək hazırlanmış və günümüze qədər yeganə nüsxədə çatmış, əvvəldən və sondan naqis olsa da, içərisində qiymətli məlumatların hifz olunduğu, pəhləvicə yazılan “Şəhrestanihaye-Eran-şəhr (İran əyalətlərinin şəhərləri)” adlı coğrafiyaya dair mənbədə Gəncənin Alp Ər Tunqa tərəfindən əsasının qoyulmasını təsdiq edən mühüm qeydə rast gəlinəndiyi göstərilir və həmin mənbədən aşağıdakı sitat təqdim olunur: “*Adurbadaqan kustunda (əyalətində) Turanlı Frasyak tərəfindən Qanzaq (Gəncə) şəhəri salınıb*”²⁰.

Bu və bunun kimi digər faktlara baxmayaraq, şairin sevərək qələmə aldığı, onun vasitəsi ilə türk əxlaqı və tərbiyə üsulunun incəliklərini təqdim etdiyi “*Dərbənd dənizindən Abxaza qədər*” böyük ərazidə hökmranlıq edən bu hökmdar qadın obrazının bəzi qərəzli tədqiqatlarda məhz erməni çariçası kimi qələmə verilməsinə qəti etiraz bildirilir.

¹⁹ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin (Filoloji tərcümə) / tərc. ed. H.Məmmədzadə. – Bakı: Elm, – 1981. – s. 116.

²⁰ Qurbansoy, F. Şeyx Nizami, Gəncə və ... // Ədəbiyyat qəzeti. – 2021, 6 mart. – s. 18.

“Şirin Azərbaycan-türk hökmdar qadınlarının ilk parlaq bədii obrazı kimi” adlanan ikinci bənddə Nizami tərəfindən Azərbaycan-türk qadınının bütün müsbət cəhətlərini özündə ehtiva edə biləcək şəkildə qələmə alınmış Şirin obrazının mənşə etibarilə türk olması elmi cəhətdən əsaslandırılır. Nizaminin Bərdə hökmdarı *“Məhinbanunun canişini”* kimi vəsf etdiyi, əfsanəvi türk hökmdarı Əfrasiyab nəslindən olduğunu söylədiyi, qıpçaq gözəli, sevimli həyat yoldaşı Afaqa bənzətdiyi Şirinin tarixi mənbələrdə Sasani imperiyasında xristianlığa havadarlıq etməsi, kilsələr ucaltması qeyd olunduğu üçün erməni şahzadəsi kimi təqdim edilməsinə qəti etiraz edilir. Nizaminin *“Xosrov və Şirin”*ində nə Məhinbanunun, nə də onun qardaşı qızı Şirinin erməni, xristian qızı olduğuna dair xüsusi bir işarə olmadığı bildirilir. Feofilakt Simokattın *“Tarix”* əsərində Şirinin rumlu, Sebeosun *“İmperator İraklın tarixi”* əsərində isə xuzistanlı kimi təqdim olunmasına rəğmən, Nizaminin yaratdığı Şirin nə adıçəkilən xristian mənbələrindəki, nə də Cahiz, Təbəri, İbn əl-Fəqih, Balami, Səələbi, Əbu Əla əl-Mərri, Yaqut Həməvi və s. müsəlman müəlliflərinin əsərlərindəki Şirinin təkrarı olmadığı, şairin onu öz elinin, öz xalqının qızı kimi yaratdığı, millətində xas ən yaxşı etnik xüsusiyyətləri onun simasında təqdim etdiyi nəzərə çatdırılır.

Nizaminin *“Xosrov və Şirin”* poemasının ilkin qaynağı haqqında danışarkən şairin birbaşa milli mənbələrə istinad etdiyi əsərdən gətirilən sitatla:

بیاضش در گذارش نیست معروف
که در بردع سوادش بود موقوف

Bəyazı (ilkin variantı) dillərdə məruf deyildir,

Bərdədə bir kənara atılmış yazısı (üzü köçürülmüş əlyazması) vardır²¹, – misraları ilə təsdiqlənir.

Bu bənddə belə bir nəticəyə gəlinir ki, müəllif Şirin antroponiminin tarixi köklərinə baş vurur, xristian mənbələrində görünən tarixi şəxsiyyətin dastanlaşmış versiyası ilə onu müqayisə edir. Yeni mənbələrin araşdırılması da onu göstərir ki, qaynaqlarda Şirin xristianlığın, Qafqaz Alban kilsəsinin Xosrov şah dönəmində əsas hamisi kimi verilsə belə, Azərbaycan-türk mifik düşüncəsində,

²¹ Nizami Gəncəvi. *Xosrov və Şirin* (Filoloji tərcümə) / tərc. ed. H.Məmmədzadə. – Bakı: Elm, – 1981. – s. 19.

ümumən Qafqaz xalqlarının folklorunda mövcud olmuş vahid müqəddəs qadın başlanğıcının bir simvolu kimi yaşamış, Nizami “Xəmsə”sinə də bu kontekstdə daxil olmuşdur.

“Nizami Gəncəvi “İskəndərnamə”sindəki Nüşabə obrazının ilkin qaynaqları, yaxud Qafqaz amazonkalrı haqqında” adlı üçüncü bənddə Nizaminin yaratdığı aqıl və kişi qeyrətli qadın obrazlarının ən yadda qalanı barədə tarixi mənbələrdəki məlumatlar araşdırılır. “İskəndərnamə”dəki Nüşabə ilə bağlı bəzi qeydlər təhlil edilərək belə bir məntiqi nəticə çıxarılır ki, Nizami qədim Bərdə haqqında konkret bilgiyə malik olmuş və çox böyük ehtimalla daha əski çağlarda yaradılan, onun əhalisi, məşğuliyyəti, idarə üsulu haqqında müəyyən məlumat verən konkret bir tarixi mənbə ilə tanış olmuşdur.

“Tarixi-Təbəri”də İskəndərin Bərdəyə səfəri, bu şəhəri idarə edən Nüşabə, onun üsul-idarə sistemi, məişəti, inancı, şəhərin əhalisinin məşğuliyyəti və s-nin təfəsilatı ilə təsvirinin Nizami “İskəndərnamə”sindəki İskəndərlə Nüşabənin əhvalatı ilə demək olar ki, üst-üstə düşdüyü müqayisəli şəkildə təqdim olunur. Məsələn, Nizaminin A.Şaiqin tərcüməsində: *“Ekək tinəkliyəm, olsam da qadın, Hər işi bəllidir mənə dünyanın. Mən də bir aslanam, düşünsən bir az, Aslanın erkəyi, dişisi olmaz”*, – kimi səslənən məşhur misraları Təbəri tarixində yer alan və M.Faruk Gürtunca tərəfindən aşağıdakı kimi tərcümə edilən parça ilə tutuşdurulur:

Mən hər nə qədər qadınam, amma

Dünya işi heç deyil müəmma!

Qafil deyiləm cahan içində,

Başım çıxır hər işdən, bil sən.

Erkək aslan da olsan, eyvah!

*Mən bir diş aslanam, bil, ey şah!*²²

Qeyd olunur ki, Təbəri öz əsərində İskəndərin Bərdəyə səfərini və Nüşabə ilə görüşünü tarixi fakt kimi təsvir edib, onun Şirvandan keçməsinə, Dərbənddə olub, burada qala ucaltmasını göstərüb. Bildirilir ki, İskəndərin Azərbaycana səfəri folklor materialları ilə də təsdiqini tapır. Məsələn, xalqdan toplanan folklor nümunələrinin

²² Ebu Cafer Muhammed bin Cerir üt-Tabəri. Tarih-i-Tabəri (Tercüme): [4 ciltde] / F.Gürtunca. – İstanbul: Sağlam Yayınevi, – c. 2. – 2007. – s. 220.

birində İsmayılı rayonu ərazisində (Şamaxı şəhərindən 35 km aralıda) Sulu kəndinin yaxınlığında, Fit dağının ətəyində yerləşən III-V əsrlərdə Qafqaz Albaniyası zamanında tikildiyi güman edilən qədim qalanın yerli əhali tərəfindən Makedoniyalı İskəndərlə əlaqələndirildiyi, bunun bir toponimik rəvayət olsa da, Makedoniya hökmdarı İskəndər Zülqərneynin Azərbaycanda olması ilə bağlı yaddaş faktoru olduğu nəzərə çatdırılır.

Bildirilir ki, “İskəndərnamə”də Bərdə şəhərinin təmsalında Azərbaycan şəhərlərinin qüdrəti, Nüşabə obrazının simasında isə müəyyən mənada Qafqaz qadınlarının müstəqilliyi və döyüşkənliyi nostalgiyası yer alır.

Homer, Herodot və Strabon kimi yunan, Musa Kalankatlı kimi alban müəlliflərinin əsərlərinə istinadən cəngavər qadınlardan təşkil olunmuş amazonkaların ordusunun skif-sak-massaget əsilli tayfalara məxsus naxdilli qarqarların dilində danışdığı və onların vaxtı ilə indiki Azərbaycanın şimal-qərbində və cənub-qərbində yaşadığı göstərilir. Dinavərinin “Əhbarüt-tival” əsərindəki qeyddən çıxış edərək İskəndərin amazonkalardan ayrıldıqdan sonra yolunda Fərqanə, Səmərqənd, Buxara kimi şəhərlərin durduğunu nəzərə alıb bu cəngavər qadınların məskunlaşdığı yerlərin türklərin yaşadığı ərazilərin yaxınında yerləşdiyini ehtimal edilir. Bu nəzəriyyənin isə son dövrlərdə Qara dəniz sahillərində, Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkarlanan hərbi geyimli qadınlara aid kurqan qəbirlərin də təsdiqlədiyi qeyd olunur.

Belə qənaətə gəlinir ki, Nizami vətəninin tarixi ilə bağlı Kitarx, Pomklit, Onesikrit, Antiqen, Kstr və başqalarının kitablarında öz əksini tapmış yarımifik, yarıgerçək məlumatları ümumiləşdirərək əsərində bədii biçimdə məqsədinə uyğun istifadə etmişdir. Bu isə Nüşabə obrazının prototipi kimi amazon ordusuna rəhbərlik edən sərkərdə qadın Falestranı götürdüyünü ehtimal etmək üçün əsas ola bilər.

Nizamidən öncə Firdovsinin “Şahnamə”sində də İskəndər əhvalatı ilə bağlı meydana çıxan, Əndəlusda hökmranlıq edən Qidafə adlı bir hökmdar qadın obrazının yaradıldığına, bu qadının da elçi sifəti ilə hüzuruna gələn İskəndəri əvvəlcədən əldə etdiyi şəkildə əsasında tanındığına diqqət çəkilir. Bildirilir ki, Nizami Nüşabə və İskəndər əhvalatını yazarkən “Şahnamə”dən də qidalanmış və süjeti

genişləndirmişdir. Maraqlısı isə budur ki, Nizamidə Nüşabə Bərdə, Firdovsidə Qidafə Əndəlus hakimidir. Nizaminin Nüşabəsinin vətəni kimi təqdim etdiyi Hərum isə Firdovsi “Şahnamə”sində tamam başqa süjetdə verilən amazonkaların yurduudur. Bu isə Nizami Gəncəvinin Firdovsi yaradıcılığına rəasional yanaşdığını və mövcud materialdan vətəndaşlıq mövqeyindən çıxış edərək bəhrələndiyini söyləməyə imkan verir. Yekun olaraq bu qənaətə gəlinir ki, Falestra Nüşabə obrazının prototipi, Qidafə surəti isə proobrazıdır.

“Bir türkəsilli cariyənin taleyi, yaxud Nizaminin “Yeddi gözəl” poeməsindəki Fitnə obrazının prototipi haqqında” adlı dördüncü bənddə ağılı və təcəbirliliyi, sözün doğrusunu söyləməkdən qorxmaması, vücudunun zərifliyinə müxalif olan bəhadırlığı ilə hökmdarı belə öz mövqeyinin doğruluğuna inandırması, bununla da şaha dərs verməsi ilə yadda qalan bir qadın obrazının milli mənsubiyyəti haqqında fikir yürüdüür.

İbn Quteybənin “Qeyri-ərəblərin məişəti”, Riyazəddin ibn Fəxrəddinin “Məşhur xatunlar” əsərlərindəki qeydlərə, Firdovsinin “Şahnamə” epopeyasına daxil “Bəhram və kəniz qız ovda” fəslindəki Azadə surəti haqqındakı məlumatlara istinadən Nizaminin tərbiyəvi qayəsi üçün özündən əvvəlki müəlliflərin əsərlərindən bəhrələndiyi, hadisənin səbəbini saxlayaraq qadın müdrikliyini vermək məqsədilə onu yeni məcraya yönəltdiyi, rumlu gözəli “*tatar gözli*” çinli kənizə çevirdiyi göstərilir.

Şairin öz qəhrəmanını Fitnə adlandırmasında məqsədinin tarixdə yaşamış digər qəhrəman, hökmdarlar qarşısında baş əyməyən bir türk qızını anmaq olduğu bildirilir. Mənbələrdəki məlumatlara əsaslanaraq Fitnənin real tarixi şəxs olması, Harun ər-Rəşidin baş vəzirli Yəhyanın oğlu Cəfər Bərməkinin cariyəsi olub, zamanında məşhur müğənnilərdən biri kimi tanındığı göstərilir. Gözəlliyi, zəkası və sözü üzə deməsi ilə seçilən bu istedadlı qadının Cəfərin Harun tərəfindən öldürülməsindən sonra saraya gətirilməsi, xəlifənin əmr etdiyi mahnını ifa etməkdən imtina etdiyi üçün başı vurularaq öldürülməsi nəql edilir.

Bəndin sonunda belə qənaətə gəlinir ki, Firdovsinin “Şahnamə”sindəki Azadə surəti Nizaminin yaratdığı Fitnənin proobrazı, yaritarixi, yarıəfsanəvi Dilaram adlı qadın isə Firdovsi “Şahnamə”sindəki Azadənin prototipidir.

Paraqraf onunla yekunlaşır ki, Nizami yaradıcılığında qadın qəhrəmanların tipologiyasına, onlardan bəzilərinin xarakterinə və mənşəyinə nəzər saldıqda onu görürük ki, dahi şair qadına öz sələfləri və bəzi müasirlərinə nisbətən daha böyük hörmətlə yanaşmış, əsl türk əxlaqına uyğun olaraq qadının mənəvi azadlığı məsələsini qaldırmış, tarixdə iz qoymuş məşhür türkəsilli qadınlara öz əsərlərində ikinci həyat bəxş etməklə isə vətənpərvərlik borcunu yerinə yetirmişdir.

“Nizami Gəncəvi yaradıcılığında bəzi kişi obrazlarının türk mənşəyinə dair” adlı 2-ci paraqraf üç bənddən ibarətdir. **“Fərhad obrazının türk mənşəyi, yaxud Azərbaycan-türk folklorunda daşyonan aşiq obrazı”** adlı birinci bənddə qeyd olunur ki, Azərbaycanın müxtəlif yerlərində Fərhadın adı ilə bağlı onlarla toponim, tarixi-əfsanəvi abidə, Fərhadın Şirinə olan eşqini idealizə edən, xalqın onların adı ilə əlaqələndirdiyi yüzlərlə məkan var. Bildirilir ki, bu tarixi-əfsanəvi yerlərin Fərhadın adı ilə əlaqələndirilməsi iki əsas amillə bağlı ola bilər:

- Nizaminin “Xosrov və Şirin” əsərinin şöhrəti, bu möhtəşəm eşq dastanının farsdilli və türkdilli xalqlar arasında yayılması, şairin Fərhadı qeyri-adi gücə malik, eşqin hərarəti ilə dağları belə əridə biləcək qüdrətə sahib qəhrəman aşiq kimi təqdim etməsi nəticəsində xalqın insan əlinin yaratdığı, təbiətin sığal verib formalaşdırdığı hər belə fəvqəltəbii abidəni onun adı ilə bağlaması;

- Nizamidən öncə də xalq içində formalaşan Fərhad haqqında miflərin olması, Fərhad və Şirin haqqında dastanın bu əsərdən də xeyli əvvəl mövcudluğu, dahi şairin də öz ölməz əsərinin – “Xosrov və Şirin” poemasının süjetinə Firdovsi və digər fars klassiklərində olmayan bu obrazı əlavə etməsinə səbəb olan Fərhad fenomeni.

İkinci amilin birinci üçün əsas olub, Fərhad mifinin “Xosrov və Şirin” poemadakı Fərhad obrazından daha qədim olduğu nəzərə çatdırılır. Bunu Azərbaycan ərazisində Fərhadla əlaqələndirilən abidələrin tarixinin qədimliyinin də sübut etdiyi söylenebilir.

Y.Bertelsin “Böyük Azərbaycan şairi Nizami”, Q.Əliyev “Şərq xalqlarının ədəbiyyatında Xosrov və Şirin əfsanəsi haqqında” monoqrafiyalarında, M.S.Ordubadinin “Tariximizdən”, Q.Cahaninin “Nizaminin “Xosrov və Şirin” poemasında Fərhad surətinin tarixi prototipi haqqında” məqalələrində və mövzu ilə bağlı başqa mötəbər

tədqiqatlarda Fərhadın tarixi şəxsiyyət olması ilə bağlı fərqli fikirlərin yer alması nəzərdən keçirilir. H.Araslının əsərə yazdığı ön sözdə Nizamidən öncə Qətran Təbrizi və Xaqani Şirvani kimi azərbaycanlı müəlliflərin əsərlərində Fərhadın adının çəkildiyini göstərməsinin və Nizaminin də bu obraza önəm verməsinin təsadüfi olmadığını söyləməsi vurğulanır.

“Siyasətnamə”də verilən qeydə əsasən isə Fərhad obrazının, onun fəvqəl qüvvəsi haqqında təsəvvürün Nizaminin yaradıcılıq təxəyyülünün məhsulu olmadığı bildirilir. Şairin Fərhad haqda ya bizə məlum olmayan hansısa daha qədim bir mənbədən məlumat əldə etməsi, ya da xalq arasında mövcud olmuş hansısa bir dastan, rəvayət və ya əfsanə motivləri ilə tanış olduğu ehtimalı irəli sürülür. “Fərhadnamə”də Arif Ərdəbilinin Fərhad nəslinin nümayəndələri ilə görüşünü təsvir etməsinin də bu obrazın tarixi şəxsiyyət olmasını təsdiqlədiyi bildirilir.

Bəndin sonunda belə qənaətə gəlinir ki, Fərhad dastanı haqqında apardığımız araşdırmalar Nizami və onun ədəbi məktəbinin azərbaycanlı davamçılarının vaxtı ilə bu mövzuda mövcud olmuş həm şifahi, həm də yazılı ədəbi mənbə ilə tanış olduğunu söyləməyə imkan verir. Azərbaycan ərazisində Fərhadla bağlı abidələrin mövcudluğu, onunla əlaqədar əfsanə və rəvayətlərin Azərbaycan folklorunda geniş yayılması sübut edir ki, Nizaminin “Xosrov və Şirin” əsərinin qəhrəmanı kimi şöhrət tapmış Fərhad obrazı haqqında mif dahi şairin bu əsəri qələmə almasından öncə də mövcud imiş. Bu obrazın prototipinin Azərbaycan ərazisində II Xosrovun zamanında yaşayıb-yaratmış sənətkar və ya daha qədim zamanlarda hakimiyyətdə olmuş yarımifik, yarıtarixi hökmdar olduğu ehtimal olunur. Bu surətin proobrazı isə Nizami dövründə mövcud olmuş, lakin bizə məlum olmayan hansısa məşhur xalq dastanının qəhrəmanıdır.

“Türk xalqlarında Xızır kultu və Nizami yaradıcılığında onun yeri” adlı ikinci bənddə müsəlman-türk mifologiyasının əsas surətlərindən biri olan Xızırın bədii obrazının “Xəmsə”də işlənmə xüsusiyyətlərindən danışılır. Bildirilir ki, türk xalqları arasında ən populyar, inanclarda özünəməxsus statusu olan bu müqəddəs həm “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı kimi hadisələrin bilavasitə iştirakçısı,

həm də klassik ədəbiyyatımızda olduğu kimi xəyali müraciət obyektini kimi görünür.

Bu bənddə XII-XIII əsr mənbələrində Təbəri, Cəvzi, Kurtubi kimi müəlliflərin Xızır ilə bağlı topladıqları əfsanə və rəvayətlər nəzərdən keçirilir. Mənbələrdə onun adının Balya, künyəsinin Əbu əl-Abbəs, ləqəbinin əl-Xızır kimi qeyd olduğu müəyyənləşdirilir. N.Gültepenin “Türk mifologiyası yeni araşdırmalar işığında” adlı tədqiqat işinə istinadən Xızırın türk xalqlarının şifahi ədəbiyyat nümunələrindəki özəllikləri haqqında məlumat verilir. “Ay-Mangus” adlı Altay nağılında və “Zoya Tülek” adlı türk əfsanəsində onun saç-saqqalı ağ, xoş üzlü bir ixtiyar kimi təqdim olunduğu, bəzi Altay əfsanələrində onun sadəcə “Göy saqqallı qoca” adı ilə də verildiyi bildirilir.

M.Seyidovun “Xızırı türkdilli xalqlarının inamı yaratmışdır” məqaləsində irəli sürülən: “*Xızır türkdilli xalqların mifoloji təfəkkürünün yetişdirməsidir*”²³, - tezi müzakirə obyektinə çevrilir. Onun soykökü haqqında dini-tarixi mənbələrdəki məlumatlar nəzərdən keçirilir. Süleyman və Musa əleyhissalamın, İskəndər Zülqərneynin, Həzrəti Məhəmmədin zamanında da yaşayan Xızırın İbrahim peyğəmbər dönəmində Mesopotamiyada doğulduğunun və soyu etibarlı ilə Nuh oğlu Sama ilə bağlı olduğunun ehtimal edildiyi bildirilir. Bəzi mənbələrdə onun Şumer əsilli olduğu haqqında da məlumat verildiyi diqqətə çatdırılır.

Ciyn D.Matlokun tədqiqatından çıxış edərək Xızırın qədim türklərin Tanrıçılıq inancına görə, Göy Tanrının ilk elçisi kimi insanlara göndərilən Geser olduğu göstərilir. Tədqiqatlarında struktur-semantik metoddan istifadə edən S.Rzasoyun da Şərqi ədəbiyyatında ortaq ədəbi qəhrəman olaraq təzahür edən Xızırın milli kök etibarilə daha çox məhz türk müqəddəsləri ilə bağlı olduğunu təsdiqlədiyi diqqətə çatdırılır.

Nizaminin dövründə Xızır inancının türk xalqları arasında, eləcə də Gəncə mühitində geniş yayılmasının şairin “İqbalnamə” əsərindən də aydın göründüyü bildirilir. Əsərin “Nizaminin dedikləri” və “İskəndərin Qəndəhar bütəxanəsinə çatması”

²³ Seyidov, M.M. Xızırı türkdilli xalqların inamı yaratmışdır // – Bakı: Azərbaycan, – 1979. №7, – s. 192

bəhslərində yeri gəldikcə Xızır peyğəmbərin yada salınmasının da bu inancla bağlı olduğu göstərilir.

“Yeddi gözəl”dəki “Mahanın hekayəsi”ndə Xızır obrazının süjetin final mərhələsinə yaxın ümumtürk folklorundakı vəzifəsinə uyğun – qürbətdə sıxıntı çəkənlərə yardım göstərən xilaskar kimi daxil olmasının, “Şərəfnamə”də “İskəndərin dirilik suyu axtarması” fəslində zülmətə gedərkən baş qəhrəmana rəhbər rolunda çıxış etməsinin də Azərbaycan-türk mifologiyası ilə əlaqədar olduğu bildirilir.

Nizamidən öncə olduğu kimi şairin zamanında da türk xalqlarının təfəkküründə, eyni zamanda farsdilli Azərbaycan poeziyasında da Xızır ilə bağlı müxtəlif əfsanə və miflərin mükəmməl şəkildə bədii əksini tapdığı, bu əfsanələrdən ən geniş yayılanının isə Xızırın dirilik suyundan içib, əbədi həyat qazanması ilə əlaqədar olduğu göstərilir.

“Nizami Gəncəvi irsində qədim türk tarixini özündə yaşadan Mani obrazı” adlı üçüncü bənddə Azərbaycanın şanlı tarixini, türk adını yüksəldən isimlərdən birinin Nizami tərəfindən unudulmasının qarşısının necə alındığı nəzərdən keçirilir. Belə obrazlardan birinin də manixeyizmin banisi Mani olduğu nəzərə çatdırılır.

Bu bənddə əsas diqqət həyatı mifik pərdə ilə əhatələnmiş, yarımüqəddəs-yarıpeyğəmbər kimi tarix səhifələrində yer alan, İslamın və ondan öncəki müxtəlif dini cərəyanların unutdurmağa çalışdığı bu şəxsin obrazı Nizami əsərlərində, məsələn, “Xosrov və Şirin”, “Yeddi gözəl” kimi poemalarda təşbeh məqsədi ilə, “İskəndərnəmə”də isə müstəqil obraz kimi süjetə daxil edilməsinə yönəldilir. Bildirilir ki, Nizami Şapurun rəssamlıq məharətini bir cümlə ilə vermək üçün onu Mani ilə müqayisə edir, onun fırçası ilə yaradılan rəsmlərdəki realizmi göstərmək üçün həmin sənət əsərini “Ərjəng”ə bənzədir, eyni zamanda Fərhadın nəqqaşlıq bacarığını da, *“bənnalıq işində bir zərgər”* kimi tanınan Yeddi günbəd qəsrinin müəllifi Şidənin sənətini də Maninin sənət zirvəsi ilə müqayisədə təqdim edir.

Diqqətə çatdırılır ki, Mani Nizaminin heç bir əsərində əsas qəhrəman səviyyəsinə yüksəlmir, yalnız “İskəndərnəmə”nin “Rum və Çin nəqqaşlarının yarışı” hissəsində onun obrazı kiçik bir süjet

daxilində yaradılır. Bildirilir ki, bu epik parçada şair onun rəssamlıq məharəti fonunda yüksək intellekt sahibi olmasını da verməyə müvəffəq olur, Manini bir peyğəmbər kimi təqdim edir, onun Çin və bu ətrafda yaşayan əhali üçün göndərildiyinə və buraya Reydən gəlməsinə diqqəti yönəldir²⁴. Bu isə Nizami dövrünün təsəvvürlərinə əsasən, Manin bir türk yurdundan başqa türk yurduna pənah gətirdiyi deməkdir.

Bənddə Maninin etnik mənsubiyyəti haqqında da fikir yürüdülmür. Geo Vindenqrenin “Mani və manixeyizm” əsərinə istinadən onun həm ata, həm də ana tərəfdən ərşakilərin hökmdar nəslinin nümayəndəsi olması, Əbu Reyhan əl-Birünün “Xalqların tarixi” əsərindəki qeydə görə isə, Babilə doğulduğu ehtimallarının böyük olduğu göstərilir.

Maniliyin türklər arasında geniş yayılmasının, hətta Uyğur xaqanı Bögü xanın eramızın 762-ci ilində manixeyizmi rəsmi dövlət dini elan etməsinin, Sasanilərin isə bunun əksinə Manini təqib etməsinin səbəbləri araşdırılır.

Bu bəndin sonunda Nizaminin sələfi Firdovsidən fərqli olaraq, Maninin Çindən gəldiyini deyil, əksinə türkəsilli hökmdar sülalələrinin nüfuz dairəsində olan Reydən Çinə getdiyini göstərməsinə diqqəti yönəltməklə böyük həmvətəninin, xalqının daha bir tanınmış övladının yaddaşlardan silinməsinə çalışdığı, onun sadəcə bir rəssam deyil, bir peyğəmbər, hökmdarları belə öz dininə dəvət etməyə qadir məfkurə sahibi, əqidəsi uğrunda can verməyə hazır fədai olduğunu göstərməyə cəhd etdiyi söylenebilir.

IV fəsil boyu irəli sürülən əsas elmi müddəalar iddiaçının aşağıdakı məqalələrində əksini tapıb²⁵.

²⁴ شنیدم که مانی به صورتگری
زی روی چین شد به پیغمبری

²⁵ Nəcəfzadə, Ə.B. Fərhad evi abidəsi və Naxçıvan folklorunda Fərhad mifi (Nizaminin “Xosrov və Şirin” poeması ilə müqayisədə) // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, – 2017. №2, – s. 182-186; Nəcəfzadə, Ə.B. Nizami Gəncəvi “İskəndərnamə”sindəki Nüşabə obrazının ilkin qaynaqları, yaxud Qafqaz amazonkaları haqqında // “Türk dünyası: Türküstan tarixi” konulu uluslararası konferans bildiriləri, – Türkistan: 11-12 Mayıs, – 2018, – s. 8-14; Nəcəfzadə, Ə.B. Nizami Gəncəvi irsində qədim türk tarixini özündə yaşadan Mani obrazı // – Bakı: M.Füzuli adına Ölyazmalar

Dissertasiya işinin “**Nəticə**” hissəsində əsas müddəalar qruplaşdırılmış, tədqiqatın yekunları bəndlər şəklində göstərilmiş, öyrənilən hadisələrin müasir dövrlə əlaqəsi müəyyənləşdirilmiş, tövsiyə və təkliflər verilmişdir.

Tədqiqat işində aşağıdakı nəticələr əldə olunmuşdur:

– Klassik farsdilli ədəbiyyat daxilində öz yaradıcılıq ənənələri ilə seçilən Azərbaycan məktəbinin ən görkəmli nümayəndəsi Nizami Gəncəvinin ədəbi irsinin, xüsusən də “Xəmsə” mətninin onunla bir coğrafi arealda yaşamış sələf və xələflərinin yaradıcılığı ilə müqayisəsi göstərir ki, Nizami yaradıcılığında türk-Azərbaycan mənəviyyatının bədii əksi, milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, obrazların ümumi yaşam tərzində oğuzlara məxsus məişət tərzinin təsviri, təbliğ etdiyi mənəvi dəyərlər içərisində türk əxlaqına məxsus səciyyəvi xüsusiyyətlərin aşılması daha güclüdür.

– Nizami doğma xalqının tarixinə, adət-ənənələrinə bağlı olduğu kimi, imkan daxilində dilinə də sadıq qalmağa çalışmışdır. Məlumdur ki, Nizami dövründə Azərbaycan ərazisində hakimiyyət daha çox türkdilli xalqlara məxsus olsa da, ziyalılar öz milli dilləri ilə yanaşı, elitanın işlətdiyi dili – fars-dəri dilini də mənimsəməli olurdu. Bunun təzahürüdür ki, Nizami əsərlərində onun bir çox sələf və xələfləri üçün də xarakterik olan Azərbaycan zərbi-məsəllərinin,

İnstitutunun Elmi əsərləri, – 2018. №2 (7), – s. 12-17; Nəcəfzadə, Ə.B. Nizami Gəncəvi yaradıcılığında bəzi qadın obrazlarının mənşəyinə dair // – Bakı: N.Gəncəvi ad. Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri, Ədəbiyyat, XXIII cild, – 2012. – s. 45-61; Nəcəfzadə, Ə.B. Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” poemasında Nüşabə obrazının mənşəyi haqqında // AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmlər doktoru, prof. A.Rüstəmovanın elmi-ictimai fəaliyyətinə həsr olunmuş “Çağımızdan görünən orta əsrlər” adlı II Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: AMEA N.Gəncəvi ad. Ədəbiyyat İnstitutu, – 15-16 dekabr, – 2014, – s. 198-204; Nəcəfzadə, Ə.B. Nizaminin “Xosrov və Şirin” əsərində Şirin obrazının mənşəyi haqqında // – Bakı: Tağıyev oxuları – 2014. №1, – s. 122-127; Nəcəfzadə, Ə.B. Türk xalqlarında Xızır kultu və Nizami yaradıcılığında onun yeri // Azərbaycanın görkəmli şərqşünas alimi, professor Aida İmanquliyevanın 75 illik yubileyinə həsr olunmuş “Şərq xalqları ədəbiyyatı: ənənə və müasirlik” adlı Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: AMEA Z.Bünyadov ad. Şərqşünaslıq İnstitutu, – 10-11 oktyabr, – 2014, – s. 302-305; Наджафов, А.Б. Образ Фитне в “Хамсе” Низами Гянджеви // – Тамбов: Наука и образование в XXI веке (часть 3), Бизнес, наука и образование, – 2013.– с. 79-82.

dilimizə məxsus idiomatik ifadələrin farscaya kalka olunmuş şəklini və bir qisim türkiizmləri görürük.

– Nizaminin “Xəmsə”sində məmduhları, əsərini ithaf etdiyi hökmdarlar sırasında türkiisilli dövlət başçılarınun üstünlük təşkil etməsi şairin türklərə, türkiisilli hökmdarlara duyduğu rəğbət hissi haqqında təəssürat yaratmaqla yanaşı, türklərin idarə etdiyi siyasi elitanın da şairə, onun yaradıcılığına olan müsbət münasibətini nümayiş etdirir.

– Nizami irsində “türk” sözü təkə bir məcaz, epitet olaraq yox, eyni zamanda həqiqi mənada, sırf bir etnosun tarixi ilə bağlı – türklüyü bildirən leksem kimi də işlənilir. Nizami Azərbaycan-türk məişətinin, adət-ənənələrinin, süfrə mədəniyyətinin, milli mətbəximizə aid xörəklərin, ümumtürk mentalitetinə xas xüsusiyyətlərin, türk ailəsinin, milli tərbiyə mexanizminin təsvirinə əsərlərində sevrək və xüsusi məsuliyyətlə yanaşır, milli folklorumuzdan süzülib gələn süjetlər “Xəmsə”də yeni ovqatda öz əksini tapır.

– Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı ümumilikdə Azərbaycan, türk bədii təfəkkürünün məhsuludur. Şair mövzularının mənbəyini başqa xalqların ədəbiyyatından alsa da, “Xəmsə”yə daxil olan poemalarda türk ruhu, oğuz epos ənənəsi istər-istəməz özünü büruzə verir. Müşahidələr göstərir ki, şair Azərbaycan və ümumtürk xalq rəvayətləri, əfsanələrindən geniş faydalanıb. “Xəmsə”dəki bədii materialı təhlil etdikdə beşliyə daxil olan poemalarda xalqımızın ağız ədəbiyyatına aid bəzi rəvayət və əfsanələrin nağıl edildiyinin, bəzilərinə isə şair tərəfdən təlmihlərlə anıldığıının şahidi olur.

– Nizami mənbələrə orijinal yanaşma üslubu nümayiş etdirərək milli keçmişimizlə bağlı tarixi faktlardan da öz məqsədi üçün – türklərin möhtəşəm tarixinin gələcək nəsillər tərəfindən unudulmaması və qəhrəmanlıq ənənələrimizin əbədi yaşaması üçün uğurla bəhrələnib, milli kimliyimizi sərgiləyən dastan, əfsanə, rəvayət və nağıllarımızdan səmərəli istifadə edib.

– Nizami ölməz irsində mənsub olduğu xalqın, yaşadığı ərazinin tarixi, coğrafi adların, toponimlərin etimologiyasına və mədəni abidələrin qədimliyinə dair faktlar xüsusi təəssübkeşliklə öz əksini tapır. Son dərəcə tolerant və multikultural təfəkkürə malik şair müxtəlif mövzularda qələmə aldığı poemalarında fürsət düşdükcə bu faktlara istinadlar edir, yeri gəldikcə türk xalqlarının tarixi keçmişinə

səyahət edərək oxucusunu bu qədim etnosun əzəmətli keçmişi, islamdan öncəki inancları ilə tanış edir və bununla hədsiz qürur duyur. Bu istinadlarda ədibin məqsədi bir xalqın digərindən üstünlüyünü göstərmək deyil, bəlkə də, fürsət düşmüşkən öz milli kimliyini büruzə verməkdir.

– Nizaminin əsərlərində milli mətbəximizin təsviri də Azərbaycan mədəniyyətinin mühüm bir elementi kimi öz əksini tapıb. Cəsarətlə deyə bilərik ki, o, “Xosrov və Şirin”, “İskəndərnamə” kimi mənzum romanlarında milli mətbəximizin, qonaqpərvərliyimizin təbliğatçısı kimi çıxış edir, vətənpərvərlik nümayiş etdirir, öz xalqının zəngin süfrəsi ilə qürur duyur.

– Dövrünün tələbinə uyğun olaraq əsərlərini mənəvi dünyasına doğma olmayan dildə yazmaq məcburiyyətində qalan, vətənpərvər Nizami bir intibah dahisi kimi çıxış yolunu əsərlərində ideya-məzmun baxımından ona daha yaxın olan türk təfəkkürünə sadıq qalmaqda, daha dəqiq desək, *“türkə düşünüb, farsca yazmaqda”* görmüş və bu məqsədinə ən yüksək səviyyədə nail ola bilmişdir.

– Nizami əsərlərinin üzünü köçürən bəzi katiblər “Xəmsə” mətnində bilərəkdən müəyyən dəyişikliklər: ilhaqlar, ixtisarlar və təhriflər edib, nə qədər türk ruhunu pərdələməyə çalışsalar da, Nizami yaradıcılığı şairin özünün də proqnoz verdiyi kimi uzun əsrlər “Gəncəyə”, yəni Azərbaycan xalqına, türk yurduna aidliyini qoruya bilmiş, türkəsilli qələm sahibinin ideya-bədii düşüncəsini yaşatmışdır.

**Dissertasiya işinin əsas məzmunu və müddəaları müəllifin
aşağıdakı əsərlərində əks olunub:**

1. Nizami Gəncəvi yaradıcılığında bəzi qadın obrazlarının mənşəyinə dair // – Bakı: “Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri” jurnalı, – 2012. № 4, – s. 133-135.
2. Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” əsərində ozan-aşıq yaradıcılığının təsiri // – Bakı: “Filologiya məsələləri” jurnalı, – 2012. № 6, – s. 455-462.
3. Nizami Gəncəvi yaradıcılığında bilinçvizm // – Bakı: AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, “Nizami Gəncəvi – 870” məqalələr toplusu, – 2012. – s. 222-229.
4. Klassik ədəbiyyatda Azərbaycan məktəbi və Nizami yaradıcılığı // – Bakı: “AMEA-nın müxbir üzvü, Əməkdar Elm Xadimi, professor Azadə Rüstəmovaya həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransın materialları, – 2013. – s. 224-228.
5. Образ Фитне в «Хамсе» Низами Гянджеви // – Тамбов: «Наука и образование в XXI веке», часть 3, – 2013. – с. 79-82.
6. Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” əsərində ozan-aşıq yaradıcılığının təsiri // – Bakı: “Filologiya məsələləri” jurnalı, – 2013. № 6, – s. 326-332.
7. Həmid Araslı Nizaminin türklüyü və türklüyə münasibəti haqqında // – Bakı: “Dil və ədəbiyyat” jurnalı, – 2013. № 3, – s. 191-194.
8. Mübariz Əlizadə Nizaminin türklüyü və türklüyə münasibəti haqqında // – Bakı: “Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri” jurnalı, – 2013. № 4, – s. 149-155.
9. “Xəmsə” üslubunda türkoloji problemlərə həsr olunmuş qiymətli tədqiqat // – Bakı: “Filologiya məsələləri” jurnalı, – 2014. № 1, – s. 425-430.
10. Türk xalqlarında Xızır kultu və Nizami yaradıcılığında onun yeri // – Bakı: Görkəmli şərqşünas alim, filologiya elmlər doktoru, professor Aida İmanquliyevanın anadan olmasının 75 illiyinə həsr olunmuş “Şərq xalqları ədəbiyyatı: ənənə və müasirlik” mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, – 10-11 oktyabr, – 2014, – s. 302-305.

11. Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” poemasında Nüşabə obrazının mənşəyi haqqında // – Bakı: Çağımızdan görünən orta əsrlər, AMEA-nın müxbir üzvü, Əməkdar Elm Xadimi, professor R.Azadəyə həsr olunmuş II Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, – 15-16 dekabr, – 2014, – s. 198-204.
12. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında Xızır obrazı – ənənə və novatorluq // – Bakı: Azərbaycanın görkəmli şərqşünas alimi, professor Aida İmanquliyevanın 75 illiyinə həsr olunmuş “Şərqşünaslığın aktual problemləri” mövzusunda respublika elmi konfransının materialları, – 2014, – s. 191-193.
13. Nizaminin “Xosrov və Şirin” əsərində Şirin obrazının mənşəyi haqqında // – Bakı: “Tağıyev oxuları” Elmi məqalələr məcmuəsi, – 2014. № 1, – s. 122-127.
14. Nizaminin milli mənsubiyyətinə dair // – Bakı: “Ədəbiyyat məcmuəsi” jurnalı, (AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi əsərləri), – 2014, Xüsusi buraxılış, – s. 43-52.
15. Azadə Rüstəmovə Nizaminin türklüyü və türklüyə münasibəti haqqında // – Bakı: “Filologiya məsələləri” jurnalı, – 2014. № 6, – s. 394-399.
16. Nizami yaradıcılığının türk qaynaqları Nüşabə Araslıının tədqiqatlarında // – Bakı: “Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri” jurnalı, – 2014, № 6, – s. 133-138.
17. Nizami Gəncəvinin “Şərəfnamə”sində şifahi epik ənənənin yeri // – Bakı: AMEA “Xəbərlər”, Humanitar elmlər seriyası, – 2014. № 2, – s. 20-23.
18. Творчество Низами – самая яркая страница азербайджанской литературы // – Київ: VHO Ukrayinska Akademiya Nauk, «Гілея», науковий вістник, Збірник наукових праць, – 2014. Випуск 91 (№ 12), – с. 332-336.
19. Orta məktəbdə Azərbaycan dili dərslərində “Yazı və onun növləri” mövzusunun tədrisi zamanı fənlərarası əlaqədə Nizami yaradıcılığına istinad // – Bakı: ADPU, Pedaqoji Universitetin xəbərləri (Təbiət, humanitar və pedaqoji-psixoloji elmlər bölməsi), – 2014. № 3, – s. 249-251.
20. Творчество Низами в рецепции доктора Джавад Хейата // – Тернопіль: ТНПУ, Наукові записки Тернопільського

- національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія літературознавство, – 2015. Вип.43, – с. 252-358.
21. Nizaminin türklüyü və türklüyə münasibəti // – Bakı: “Təfəkkür” elmi xəbərlər jurnalı, – 2015, № 2 (8), – s. 83-86.
22. Nizaminin “Xosrov və Şirin” əsərində Azərbaycan atabəyləri // – Naxçıvan: Tarixi İpək Yolu və Naxçıvanın iqtisadi-mədəni əlaqələrinin inkişaf məsələləri mövzusunda Beynəlxalq “İpək Yolu” Konfransının materialları, – 16-17 oktyabr, – 2015, – s. 128-129.
23. Nizaminin “Xosrov və Şirin” əsərinə yazdığı rəsmi girişlərdə Azərbaycan intibahının təəcəssümü // – Bakı: “Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri” jurnalı, – 2015. № 3, – s. 81-84.
24. Nizami Gəncəvi yaradıcılığında “Kitabi-Dədə Qorqud” ənənəsi // – Bakı: “Filologiya məsələləri” jurnalı, – 2015. № 5, – s. 400-406.
25. Oğuzlarla bağlı ədəbi motivlərin Nizami yaradıcılığında izləri // – Bakı: “Türk xalqları ədəbiyyatı: mənşəyi, inkişaf mərhələləri və problemləri” mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – 1-2 dekabr, – 2015, – s. 231-234.
26. Музыкальный инструмент «керенай» – «тюркская свирель» в поэме «Искендернаме» Низами // – Тбилиси: Сборник научных трудов, Телавский Государственный Университет имени Якова Гигебашвили, – 2016. № 1 (29), – с. 180-183.
27. Nizaminin türklüyü məsələsi: Gülçin Babayevanın “Nizami Gəncəvi İran ədəbiyyatşünaslığında” monoqrafiyasında // – Gəncə: International Youth Forum, Integration processes of the world science in the 21st century, Book of abstracts, – 10-14 October, – 2016, – s. 395-396.
28. Məmməd Əmin Rəsulzadənin elmi irsində Nizaminin türklüyü və türklüyə münasibəti problemi // – Bakı: “Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı: reallıqlar, problemlər, vəzifələr” II Beynəlxalq elmi-nəzəri konfransın materialları, – 10-11 oktyabr, – 2016, – s. 202-212.
29. Nizami Gəncəvinin türk mənşəyi, mənbələrə yeni bucaq altında baxış // – Bakı: I Türkoloji Qurultayın 90 illiyinə həsr olunmuş “Türkoloji elmi-mədəni hərəkətdə ortaq dəyərlər və yeni çağırışlar” mövzusunda Beynəlxalq konfransın materialları (II hissə), – 14-15 noyabr, – 2016, – s. 304-310.

30. Игра чевкан в творчестве Низами как отражение древнетюркской игровой культуры // – Алматы: Казахский Национальный Педагогический Университет имени Абая, «Вестник», Серия «Филологические науки», – 2016. № 4 (58), – с. 113-119.
31. Şərqdə türk intibahı və Nizami Gəncəvi (Xəlil Yusiflinin tədqiqatları əsasında) // – Bakı: Müqayisəli ədəbiyyatşünaslığın aktual problemləri (elmi-nəzəri konfransın materialları), – 2017. – s. 82-87.
32. Описание Китая и образ Китайцев в «Пятерице» («Хамсе») Низами Гянджеви // – Казань: Казанский (Приволжский) Федеральный Университет, Россия-Китай: история и культура, Сборник статей и докладов участников X международной научно-практической конференции, – 5-7 октября, – 2017, – с. 410-414.
33. Nizami əsərlərinin el variantlarının toplanmasında Ərtöğrol Cavidin rolu // – Bakı: “Hüseyn Cavid və müasir gənclik” (Hüseyn Cavid – 135), Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – 23 oktyabr, – 2017, – s. 58-59.
34. Nizami yaradıcılığında çövkən oyunu qədim türk məişətinin parçası kimi // – Bakı: AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, “Elmi əsərlər”, – 2017. № 1 (4), – s. 39-49.
35. Azər Buzovnalının “Nizaminin tərcümeyi-halı” məqaləsinin əlyazmasında Nizaminin milli mənsubiyyəti məsələsi // – Bakı: İslam ölkələrinin mədəniyyəti, ədəbiyyatı və tarixinə dair əlyazma abidələrinin tədqiqinə həsr olunmuş “Azərbaycan əlyazmaları dünya kitabxanalarında” II Beynəlxalq elmi-nəzəri konfransın materialları, – 29 noyabr, – 2017, – s. 82-84.
36. Fərhad evi abidəsi və Naxçıvan folklorunda Fərhad mifi (Nizaminin “Xosrov və Şirin” poeması ilə müqayisədə) // – Bakı: AMEA “Xəbərlər”, humanitar elmlər seriyası, – 2017. № 2, – s. 182-186.
37. Nizamişünas M.Ələkbərov kim olub? Yaxud BDU arxivindən tapılan sənəd // – Bakı: “Azərbaycan əlyazmaları dünya kitabxanalarında”: III beynəlxalq elmi-nəzəri konfransın materialları. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyinə həsr olunur, – 13 iyun, – 2018, – s. 74-77.

38. Nizami Gəncəvi “İskəndərnamə”sindəki Nüşabə obrazının ilkin qaynaqları, yaxud Qafqaz amazonkaları haqqında // – Türkiстан: “Türk dünyası: Türkiстан tarihi” konulu uluslararası konfrans bildiriləri, – 11-12 Mayıs, – 2018, – s. 8-14.
39. Nizami Gəncəvi irsində qədim türk tarixini özündə yaşadan Mani obrazı // – Bakı: AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, “Elmi əsərlər”, – 2018. № 2 (7), – s. 12-17.
40. “Gilqamış” dastanı və Nizami Gəncəvinin ölməz “Xəmsə”si // – Bakı: AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, “Əlyazmalar yanmır” jurnalı, – 2018. № 2 (7), – s. 38-41.
41. Поход Александра Македонского в Китай (на основе произведений «История» Табари и «Искендернаме» Низами) // – Казань: Россия-Китай: история и культура. Сборник статей и докладов участников XII международной научно-практической конференции, – 10-12 октября, – 2019, – с. 348-354.
42. Mirzə Məhəmməd Axundovun “Şeyx Nizami: tərcümeyi-halı” adlı kitabında Nizaminin milli mənsubiyyəti haqqında // – Bakı: Nazim Rza İsrailoğlu. Günəşə baxan insan, – 2019, – s. 141-144.
43. Nizami ədəbi məktəbinin görkəmli tədqiqatçısı // – Bakı: Azərbaycanda müasir ərəbşünaslığın banisi, əməkdar elm xadimi, professor Ələsgər Məmmədovun 100 illiyinə həsr olunmuş “Şərşünaslığın aktual problemləri” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları, – 18-19 dekabr, – 2019, – s. 145-147.
44. Nizami Hamse'sində Azərbaycan-Türk milli mutfaqı və sofrə kultürünün sanatsal yankısı (Artistic reflection of Azerbaijan-Turkish national cuisine and food culture in Nizami's “Hamsah”) // – Münich: Zeitschrift für die Welt der Türken / Jurnal of World of Turks [ZFWT], – 2020, VOL. 12. No. 1, – p. 199-208.
45. Seyfəddin Rzasoy Nizaminin milli və ədəbi kimliyi haqqında // – Təbriz: Azərbaycan araşdırmaları, üç aylıq ictimai və kultürel dərgi, – 2020, payız. № 2, – s. 43-50.
46. Nizami Gəncəvinin “Xeyir və Şər” hekayəsinin ilkin qaynaqları haqqında // – Bakı-Daşkənd: Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 880 illiyi və Əmir Əlişir Nəvainin anadan olmasının 580 illiyi münasibətilə keçirilən “Nizami Gəncəvi və Əlişir Nəvai: ənənə və novatorluq” mövzusunda beynəlxalq konfransın materialları, – 8 fevral 2021, – s. 207-209.

47. An answer to those who present Nizami as a poet of Persian origin // – Bakı: Institute of Manuscripts, Azerbaijan National Academy of Sciences, Journal of “Manuscripts don’t burn”, – 2020. Vol. 6, № 2, – p. 23-40.
48. The story of Neman and Simnar: myth or historical reality? // – Cuatro Caminos: CONRADO, Revista pedagógica de la Universidad de Cienfuegos, Enero – Febrero, – 2021. Vol. 17, № 78, – p. 183-188.
49. Nizami Araştırmacılığında Nizami'nin Türklüğü // – Ankara: Kardeş kalemler, aylık Avrasya edebiyat dergisi, – 2021, Haziran, № 15 (174), – s. 43-46.
50. The image of a horse statue in Nizami's poem "Khosrov and Shirin" and Turkic funeral customs // – Bakı: Institute of Manuscripts, Azerbaijan National Academy of Sciences, Journal of “Manuscripts don’t burn”, – 2021. Vol. 7, № 1, – p. 42-49.
51. Nizami “Xəmsə”sində türklük məsələsi (Arif Hacıyevin tədqiqatları əsasında) // – Bakı: Nizami Gəncəvinin 880 illik yubileyi münasibətilə “Nizami Gəncəvi: sələflər və xələflər – orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyətinin tarixi problemləri” mövzusunda elmi-nəzəri konfransın materialları, – 22 noyabr, – 2021, – s. 30-32.
52. Nizami Gəncəvi “İskəndərnamə”si və Frigiya əfsanələri: kəşifən xətlər, faktlar və ehtimallar // – Gəncə: “Nizamişünaslıq” elmi əsərlər jurnalı, – 202., № 6, – s. 49-61.
53. “Nizami əlyazmalarının Bakı nüsxələri” adlı albom-nəşr haqqında // – Bakı: Nizami Gəncəvinin 880 illiyinə həsr olunmuş “Nizami və musiqi” mövzusunda beynəlxalq konfransın materialları, – 30 aprel, – 2021, – s. 249-255.
54. “Xeyir və Şər” hekayəsi və buddist cataklar // – Bakı: Nizami Gəncəvi – 880. “Nizami Gəncəvi yaradıcılığında multikultural və ümumbəşəri dəyərlər” məqalələr toplusu, – 2021, – s. 94-101.
55. Nizaminin “İsgəndərnamə” poemasının türk qaynaqları // – Bakı: Bakı Avrasiya Universiteti “XXI yüzillikdən Nizamiyə baxış” mövzusunda yaradıcılığına həsr olunmuş respublika konfransının materialları, – 26 aprel, – 2022, – s. 40-47.

Dissertasiya işinin müdafiəsi "27" Oktyabr 2023-cü il tarixində saat 13:30- da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED – 1.05 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ-1143, Bakı şəhəri, Hüseyn Cavid prospekti. 117, Akademiya şəhərciyi, Əsas bina, IV mərtəbə, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elektron akt zalı.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi arxiv və kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 21 Sentyabr 2023-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 14.06.2023
Kağızın formatı: A5
Həcm: 76 642
Tiraj: 100